

GH. PAPUC

CERAMICĂ ROMANĂ TÎRZIE CU DECOR ȘTAMPILAT DESCOPERITĂ LA EDIFICUL ROMAN CU MOZAIC DIN TOMIS

În timpul săpăturilor efectuate de Muzeul de Arheologie Constanța pentru a scoate la iveală mozaicul din Tomis și cele 11 magazii, a fost recoltat un material arheologic impresionant, atât din punct de vedere cantitativ, cât și din punct de vedere al valorii sale științifice.

O mare parte din ceramica descoperită aici a fost studiată de către Adrian Rădulescu¹ În cele ce urmează ne propunem să tratăm o parte infimă din ceramica de la acest edificiu, anume, cea cu decor ștampilat.

Această ceramică constituie o categorie importantă din cadrul ceramicii romane târzii, fapt relevat de studiile care au apărut avînd ca subiect tocmai această categorie ceramică. Pe plan național un amplu studiu asupra ceramicii romane târzii cu decor ștampilat aparține lui Emilian Popescu, și cuprinde ceramica de acest tip descoperită la Histria². Trebuie să amintim de asemenea faptul că au apărut și alte lucrări ce vizează această problemă³.

Pe teritoriul Dobrogei au fost identificate mai multe centre unde s-a descoperit ceramică cu decor ștampilat. Amintim dintre acestea :

¹ A. Rădulescu, *Desvoltarea meșteșugurilor în Dobrogea romană*. I, Contribuții la cunoașterea ceramicii romane, în mss.

² Emilian Popescu, *Ceramica romană târzie cu decor ștampilat descoperită la Histria*. în *SCIV*, 16, nr. 4, 1965, pp. 695—725.

³ Scarlat Lambrino, *Empereur pré-byzantin figuré sur une coupe en terre-cuite*, în *RIR*, I, 1931, pp. 63—74; Gh. Ștefan, *Anciens vestiges chrétiens à Dinogetia-Bisericuța, în Dacia*, XI—XII, 1945—1947, pp. 305—307; *Săpăturile de la Garvân*, în *SCIV*, I, 1, 1951, p. 37; Gh. Ștefan, I. Barnea, *Șantierul de la Garvân*, în *MCA*, VIII, 1962, p. 678; I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, II, 1968, p. 493; I. Barnea, *O casă romană târzie de la Dinogetia*, în *SCIV*, 20, 2, 1969, pp. 255—263.

Carsium⁴, Sacidava⁵, Histria⁶, Tropaeum Traiani⁷, Salsovia⁸, Dinogea⁹, Piatra Frecăței¹⁰, precum și în alte zone din Tomis¹¹.

Ceramica cu decor ștampilat din Dobrogea se încadrează perfect în cadrul ceramicii de acest fel din răsăritul Imperiului Roman. Prima lucrare apărută, care tratează această problemă este cea a lui K. Kübler¹², urmată de lucrarea lui F. O. Waage¹³, care revine mai târziu asupra acestei probleme¹⁴. Ceramica romană cu decor ștampilat descoperită pe Agora ateniană a fost studiată de H. S. Robinson¹⁵. Cea mai recentă, dar și cea mai completă lucrare, ce are meritul de a elucida o serie de probleme legate de această categorie ceramică aparține lui J. W. Hayes¹⁶, lucrare apărută în 1972.

Ceramica cu decor ștampilat este caracteristică întregului Imperiu Roman, avînd însă deosebiri în funcție de zonele de difuzare. Ceramica de această categorie din Africa¹⁷, constituie o grupă separată de

⁴ A. Aricescu, *Noi date despre cetatea de la Hirșova*, în *Pontica*, IV, 1971, p. 355.

⁵ C. Scorpan, *Sacidava și unele probleme stratigrafice și cronologice ale limes-ului și Dobrogei romane*, în *Pontica*, V, 1972, p. 321.

⁶ Em. Popescu, *op. cit.*

⁷ Gh. Ștefan, *op. cit.*, p. 306; în sectorul nostru de la cetatea Tropaeum Traiani, 1972, a apărut un fragment ceramic decorat cu ramuri de palmier, în condiții stratigrafice neclare.

⁸ Vezi Em. Popescu, *op. cit.*, nota 11, p. 696.

⁹ Gh. Ștefan, *op. cit.*; Idem, *Săpăturile de la Garvăn*, în *SCIV*, 1, 1951; Gh. Ștefan, I. Barnea, *op. cit.*, p. 678; I. Barnea, *op. cit.*, p. 255.

¹⁰ Em. Popescu, *op. cit.*, nota 13, p. 696.

¹¹ În Tomis au apărut fragmente ceramice cu decor ștampilat în Șantierul arheologic din Parcul Catedralei și în Piața Ovidiu, cu ocazia unor săpături mai vechi.

¹² K. Kübler, *Spätantike Stempelkeramik. Mitteilungen aus dem Kerameikos V*, în *Athen, Mitteilungen*, 56, 1931, p. 75—85; idem, *Zum Formwandel in des Spätantiken attischen Tonplastik*, în *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*, 67, 1952, p. 99—145.

¹³ F. O. Waage, *The Roman and Bizantine Pottery*, în *Hesperia, journal of the American School of Classical Studies at Athens*, vol. II, p. I, 1933, p. 279, 293—304.

¹⁴ Idem, *Antioch on the Orontes IV. Part one ceramics and islamic coins. Publications of the Committee for Excavations of Antioch and its vicinity*, Princeton, 1948, p. 4, 43—58.

¹⁵ H. S. Robinson, *The Athenian Agora, Results of Excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens*, vol. V, *Pottery of the Roman Period*, Princeton, New Jersey, 1959, p. 76 și următoarele.

¹⁶ J. W. Hayes, *Late Roman Pottery*, *Brit. School at Roma*, London, 1972, p. 323 și următoarele.

¹⁷ Dintre studiile privind ceramica cu decor ștampilat din Africa amintim: A. L. Delattre, *Sugets chrétiens figurés sur le fond intérieur de vases de belle poterie trouvés à Cartage*, în *Revue de l'Art chrétien*, VI, 1888, pp. 219—233; M. Pinard, *Poteries et fragments chrétiens à décor incisé provenant de Cartage*, în *Byrsa*, II, 1952, p. 121—149; G. Camps, *La nécropole de Draria el Achour*, în *Libica, Epigraphie*, t. III, 1955, p. 225—264; Y. Allais, *Notes sur quelques tessons de Djemila*, în *Libica*, t. V, 1957, p. 37—42; A. Jodin, M. Ponsich, *La céramique estampée du Maroc romain*, în *BAM*, IV, 1960, p. 287—318; Idem, *Nouvelles observations sur la céramique estampée du Maroc romaine*, în *BAM*, VII, 1967, p. 499—549.

cea din apusul Europei¹⁸, care și aceasta se deosebește de ceramica cu decor ștampilat din Orientul Imperiului (inclusiv Peninsula Balcanică).

Astfel stînd lucrurile vom proceda mai jos la prezentarea ceramicii descoperite la Edificiul cu mozaic din Tomis, făcînd o clasificare a acesteia. La baza studiului nostru va sta clasificarea tipologică și cronologică a materialului descoperit.

Deosebim trei grupe care compun ceramica romană cu decor ștampilat și anume :

— grupa I-a, este cea mai timpurie, și încadrăm aici ceramica decorată cu ramuri de palmier aranjate radial, combinate cu mici motive subsidiare, înconjurată cu cercuri concentrice. Această grupă este specifică, perioadei cuprinsă între anii 360—450²⁰ ;

— grupa a II-a, în care intră fragmentele decorate cu animale mici și cu motive florale repetate de mai multe ori, combinate cu rotocoale sau caneluri concentrice. Decorul în bandă concentrică, tînde să fie compus dintr-un singur motiv repetat de cîteva ori. În cadrul acestei grupe deosebim trei subgrupe :

A : o bandă de decor concentrică, înconjurată de cercuri repetate de mai multe ori, avînd uneori o cruce în mijloc ;

B : una sau două benzi de motive în jurul fundului, înconjurată de caneluri :

C : o singură ștampilă în centru, înconjurată de caneluri. Grupa a doua este caracteristică perioadei dintre anii 440—490²¹ ;

— grupa a III-a cuprinde fragmentele decorate cu o singură ștampilă aplicată pe centrul vasului, fără caneluri sau alte decoruri. Cele mai dese motive folosite sînt crucile simple sau monogramatice. Tot în această grupă intră vase ornamentate cu animale și motive florale, precum și figuri umane, care apar însă mai rar. Ștampilele tînd să fie mai mari și bine executate. Această grupă s-a difuzat în perioada cuprinsă între anii 470—580²².

Vom trece mai jos la prezentarea materialului pe care îl posedăm, încadrîndu-l în grupele prezentate și vom începe cu fragmentele ceramice care se încadrează în grupa I-a. Amintim de la început că analogii întîlnim la Antiohia²³, la Atena²⁴, la Histria²⁵, la Tropaeum Traiani²⁶ etc. Acest stil de ramură de palmier, formează un grup comun. Motivele de ramuri de palmier combinate cu cercuri concentrice sau rozete sînt copiate după ceramica africană²⁷. De menționat că ștampilele mai timpurii sînt mai mici și destul de simple.

¹⁸ Em. Popescu, *op. cit.*, nota 14, p. 697.

¹⁹ J. W. Hayes, *op. cit.*, p. 323.

²⁰ *Ibidem*, p. 349.

²¹ *Ibidem*, *loc. cit.*

²² *Ibidem*

²³ F. O. Waage, *op. cit.*, fig. 32, p. 53, în *Late Roman C.*

²⁴ H. S. Robinson, *op. cit.*, pl. 36, m. 289.

²⁵ Em. Popescu, *op. cit.*, fig. 1, p. 699.

²⁶ Vezi nota 7.

²⁷ J. W. Hayes, *op. cit.*, p. 347.

Încadrăm în această grupă cinci fragmente decorate cu ramuri de palmier (fig. 1). Pe un fragment dintr-un vas cu diametrul fundului de 14 cm ramura de palmier este redată de 10 ori radial. Pentru a completa decorul, s-a aplicat în bandă concentrică, de 16 ori, o șampilă circulară hașurată. Acest decor este încadrat de două cercuri concentrice liniare (fig. 1,1). Pe alte două fragmente, alături de ramura de palmier apar cercuri concentrice (fig. 1,2), sau rozete (fig. 1,3), dispuse în cerc exterior. Și în aceste cazuri ornamentația este completată cu mari cercuri concentrice exterioare. Tot din această grupă, fac parte încă cinci fragmente ornamentale cu cercuri concentrice mici, repetate de mai multe ori, dispuse în bandă circulară (fig. 2,1-5). În unele cazuri ultimul din cercurile concentrice este realizat prin împunsături succesive, dând imaginea unei roți dințate (fig. 1,1,3). Întîlnim decor alcătuit din așezarea în bandă concentrică a cercurilor concentrice mari, ce alternează cu altele mai mici (fig. 1,2). În alte cazuri cercurile concentrice sînt așezate alternativ cu patrate grilate (fig. 1,4-5). Mai sus am precizat că acest decor a fost copiat după cel african, fapt pentru care facem referiri la ceramica cu decor șampilat descoperită în Maroc²⁸, și care este asemănătoare cu cea prezentată mai sus. În plus mai adăugăm un fragment care are analogii în ceramică „marocană“, fragment decorat cu frunze de ferigă stilizate²⁹, alternînd cu cercuri concentrice (fig. 1,5).

Vasele din prima grupă au forma de farfurii întinse sau de platouri circulare. Inelul de pe fundul vasului este marcat printr-o ușoară îngroșare a zonei respective³⁰. Fragmentele care fac parte din grupa I-a sînt puțin numeroase în comparație cu cele din grupele II și III.

În grupa a II-a se încadrează acele fragmente ornamentate cu motive florale și geometrice. Cele mai multe din șampilile amintite sînt datate în a doua jumătate a secolului al V-lea e.n.³¹. Unul din decorurile comune al acestei grupe îl constituie *animalele*. Exemplele cele mai timpurii din grupă sînt mici și stilizate aproape copilărește. Din nou sursa acestor motive pare să fie Africa. Iepurii și ciinii sînt specifici grupeii a II-a.

Vom începe prezentarea fragmentelor din această grupă cu un număr de patru fragmente ornamentate cu palmetă, repetată de mai multe ori, alcătuiind o bandă concentrică, care încadra o cruce (fig. 3,1). Analogii întîlnim la Antiohia³², și în orașele nord-pontice³³. Acest decor se află în interiorul unui cerc liniar. Pe celelalte trei fragmente nu s-au

²⁸ A. Jodin, *Les etablissements du roi Juba II aux Iles Purpuraires (Mogador)*, Tanger, 1967, p. 153. — vezi și planșele LXIX, LXX, precum și fig. 27.

²⁹ A. Jodin, M. Ponsich, *op. cit.*, pl. VI — Lixus, și fig. 2 și 12.

³⁰ J. W. Hayes, *op. cit.*, capitolul despre profilul vaselor cu decor șampilat — *Catalogue of vessel types* — p. 325 și urm. :

³¹ *Ibidem*, p. 345

³² F. O. Waage, *op. cit.*, fig. 32, p. 53, *Late Roman C.*

³³ V. F. Gaiduchievici, *Rascopchi Tirtachi v 1935—1945*, în *MIA*, nr. 25, 1952, p. 127; T. N. Knipovici, *Krasnolacovaia cheramika pervih vecov n.e.*, în *MIA*, 25, p. 325.

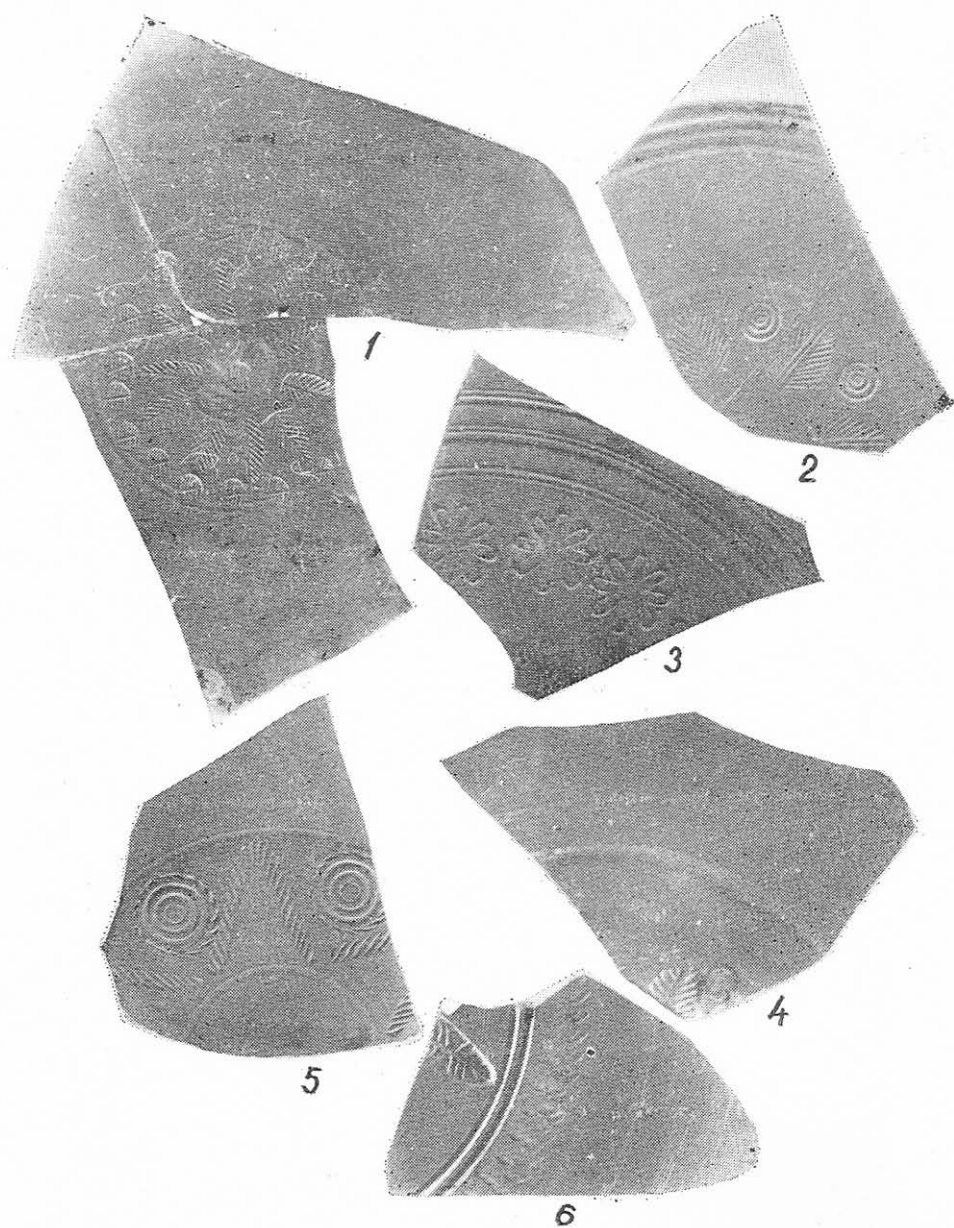

Fig. 1.

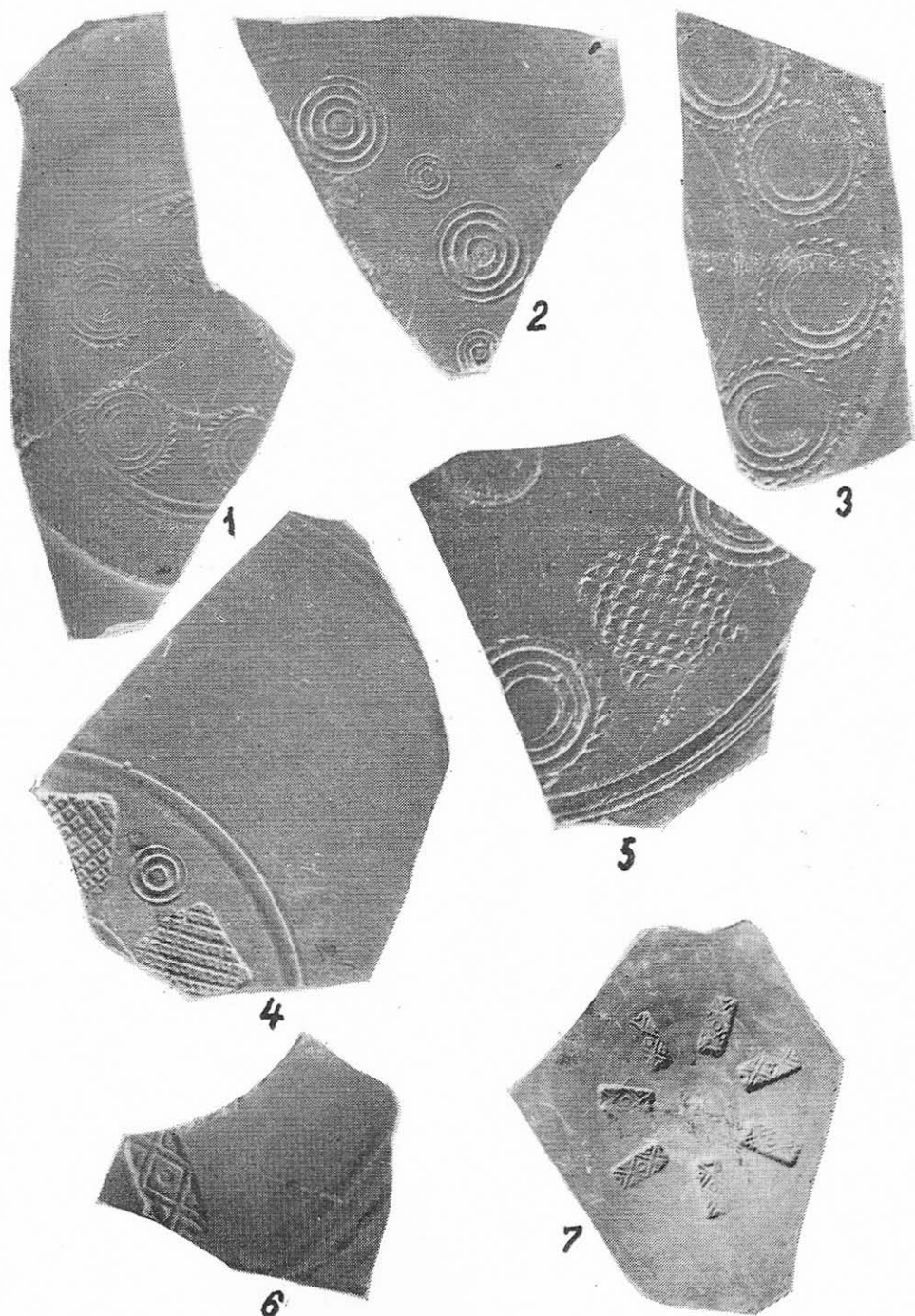

Fig. 2.

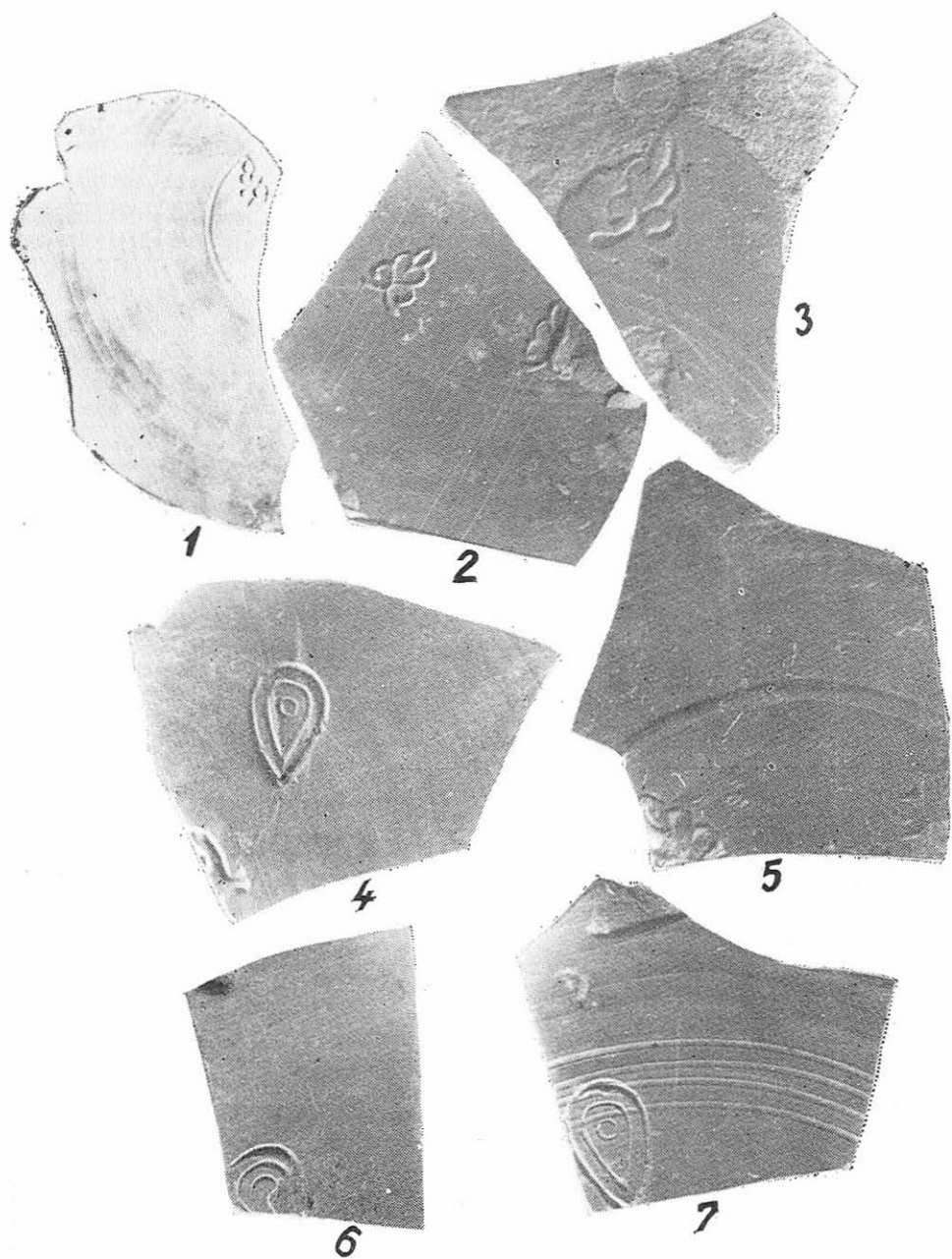

Fig. 3.

păstrat părți din decorul central pentru a-l putea identifica (fig. 3,2, 3,5). Fragmentele ornamentale cu palmetă se încadrează în subgrupele A și B din grupa a II-a.

*Mugurul de lotus*³⁴ îl avem reprezentat pe șapte fragmente, unde prin repetare de mai multe ori creează o bandă concentrică, înconjurată de cercuri din striuri (fig. 4,1,7), sau de cercuri lineare (fig. 4,2-6). Pe nici un fragment nu s-a păstrat ștampila aplicată în centrul vasului.

*Migdala stilizată*³⁵, la fel ca și mugurul de lotus, face parte din subgrupele A și B. Pe unul din cele trei fragmente decorate cu migdală se observă o parte din decorul central, gura și ochiul unui pește (fig. 3,4). Pe un alt fragment după ce s-a aplicat ștampila, au fost imprimate patru cercuri lineare concentrice, două afectând decorul amintit (fig. 3,6,7). Analogii întîlnim la Antiohia³⁶ și la Histria³⁷.

Tot din această grupă fac parte fragmentele ornamentate cu *romb cu volute*³⁸ (fig. 5,1-3). Pe unul din cele trei fragmente cu acest decor, în interiorul volutelor se află cîte două cercuri (fig. 5,1). Fragmente decorate la fel întîlnim la Atena³⁹ și în R. P. Bulgaria la Cerven⁴⁰.

Trei fragmente au ca decor *litera S ornamentată cu volute*⁴¹ (fig. 5,4-6). Pe unul din fragmente ștampila s-a păstrat în două exemplare. Este cert că acest decor alcătuiă tot o bandă concentrică, nepăstrîndu-se ștampila centrală pe care o înconjură. Pe fragmentul din fig. 5,5 aceeași ștampilă, dar de dimensiuni mai mari a fost aplicată pe centrul vasului fapt care încadrează vasul respectiv în grupa a III-a⁴². Pentru acest motiv de decor putem face analogii la fragmentele descoperite la Antiohia⁴³, la Histria⁴⁴ etc.

Două fragmente sînt decorate cu un *model de lanț*⁴⁵ sau „entre-lacs“ (fig. 5,7,8). Decor asemănător întîlnim la Antiohia⁴⁶.

Înrudit cu decorul de mai sus este cel de pe fragmentul din fig. 5,9, decor alcătuit dintr-un *lanț de cercuri încadrat între două înlănțuiri de semicercuri*⁴⁷. Analogii întîlnim la Antiohia⁴⁸.

³⁴ J. W. Hayes, *op. cit.*, fig. 73, variantele l — o, analogii pe Agora ateniană, p. 303.

³⁵ *Ibidem*, fig. 73, p. 352.

³⁶ F. O. Waage, *op. cit.*, fig. 29, *Late Roman B. Pottery with Stamped Decorations*.

³⁷ Em. Popescu, *op. cit.*, fig. 2, 3—5.

³⁸ J. W. Hayes, *op. cit.*, fig. 73, variantele t și u.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ S. Gheorghiev, *Srednovecovniat grad Cerven, Problemi i Proucivania*, în *Isvestia*, XXXIII, Sofia, 1972, p. 309.

⁴¹ J. W. Hayen, *op. cit.*, fig. 73, varianta v.

⁴² *Ibidem*, p. 352; Autorul încadrează acest decor și în grupa a III-a.

⁴³ F. O. Waage, *op. cit.*, fig. 32, p. 53, *Late Roman C*.

⁴⁴ Em. Popescu, *op. cit.*, fig. 7, 2, p. 708.

⁴⁵ J. W. Hayes, *op. cit.*, fig. 73, dd, p. 355; în cazul nostru este o variantă deoarece lipsesc liniile care încadrează modelul de lanț.

⁴⁶ F. O. Waage, *op. cit.*, IV 732.

⁴⁷ J. W. Hayes, fig. 74, a, *op. cit.*

⁴⁸ *Ibidem*.

Două fragmente (fig. 2,6,7) au ștampila imprimată pe ele alcătuită dintr-un romb și două triunghiuri⁴⁹. Pe unul din fragmente ștampila a fost aplicată de șapte ori radial pe fundul vasului. Decorul acesta îl întâlnim pe vasele ce provin din Agora ateniană⁵⁰.

Tot la Atena găsim analogii pentru decorul a trei fragmente descoperite la Edificiul cu mozaic, decor dispus în bandă, cuprins între cercuri concentrice și realizat prin aplicarea unei ștampile pe care este reprezentată cifra 8 având deasupra o cheie⁵¹ (fig. 6,1,2).

Reprezentarea stilizată a tălpii de încălțăminte⁵² constituie decorul întâlnit pe șase fragmente care fac parte din subgrupa B a grupei a II-a (fig. 6,4,7). Într-un singur caz avem această ștampilă pe centrul vasului, fiind mai mare decât în celelalte cazuri (fig. 6,3).

În grupa a II-a A și B se încadrează acele fragmente decorate cu o cruce așezată pe un romb⁵³ și repetată de mai multe ori. Pe trei fragmente tipul de cruce amintit alcătuiește un decor dispus în bandă concentrică: nu putem ști ce reprezenta ștampila aplicată pe centrul vasului. Banda de cruce este mărginită uneori de cercuri liniare (fig. 7,1,-,4). În fig. 7,2 ștampila a fost aplicată de șapte ori radial pe fundul vasului și o dată pe centrul acestuia. Amintim că acest decor poate fi întâlnit și în grupa a III-a, dar noi nu posedăm fragmente care aparțin acestei grupe. O ștampilă asemănătoare a fost aplicată pe fragmentele ce provin de la Antiohia⁵⁴, de la Histria⁵⁵ etc.

După cum am amintit mai sus, specifice acestei grupe sînt vasele al căror decor reprezintă animale, dintre care amintim iepurii și ciinii. Din cele șapte fragmente pe care sînt redați iepuri⁵⁶, cinci aparțin grupei a II-a, celelalte două, grupei a III-a. Pe unul din cele cinci fragmente (fig. 8,3) ștampila a fost aplicată de cinci ori radial⁵⁷. Pe un alt fragment, alături de banda concentrică realizată din iepuri mai mari, se află aplicată o ștampilă reprezentînd un iepure mai mic: ultima ștampilă fiind aplicată peste cercurile din benzi de incizii ce încadrau prima bandă decorativă (fig. 8,2). Celelalte trei fragmente au decorul realizat prin repetarea ștampilei reprezentînd iepuri, completat cu cercuri din benzi de striuri, păstrîndu-se pe unele fragmente un cerc (fig. 8,1, 2,4) sau două cercuri de același fel (fig. 8,5). Analogii întâlnim la Antiohia⁵⁸, Histria⁵⁹, Dinas Powys⁶⁰ etc.

⁴⁹ *Ibidem*, fig. 74, b.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 355.

⁵¹ *Ibidem*, fig. 74, g.

⁵² *Ibidem*, fig. 74, c.

⁵³ *Ibidem*, fig. 74, j.

⁵⁴ F. O. Waage, *op. cit.*, fig. 34.

⁵⁵ Em. Popescu, *op. cit.*, fig. 11,6 p. 713.

⁵⁶ J. W. Hayes, *op. cit.*, fig. 74, variantele l—o și p—t.

⁵⁷ Em. Popescu, *op. cit.*, fig. 4, 9.

⁵⁸ F. O. Waage, *op. cit.*, fig. 33, *Late Roman C.*

⁵⁹ Em. Popescu, *op. cit.*, fig. 4, 9.

⁶⁰ Leslie Alcock, *Dinas Powys. An Iron Age, dark age and early Medieval settlement in Glamorgan*, Cardiff, 1963, p. 126—127 și fig. 25.

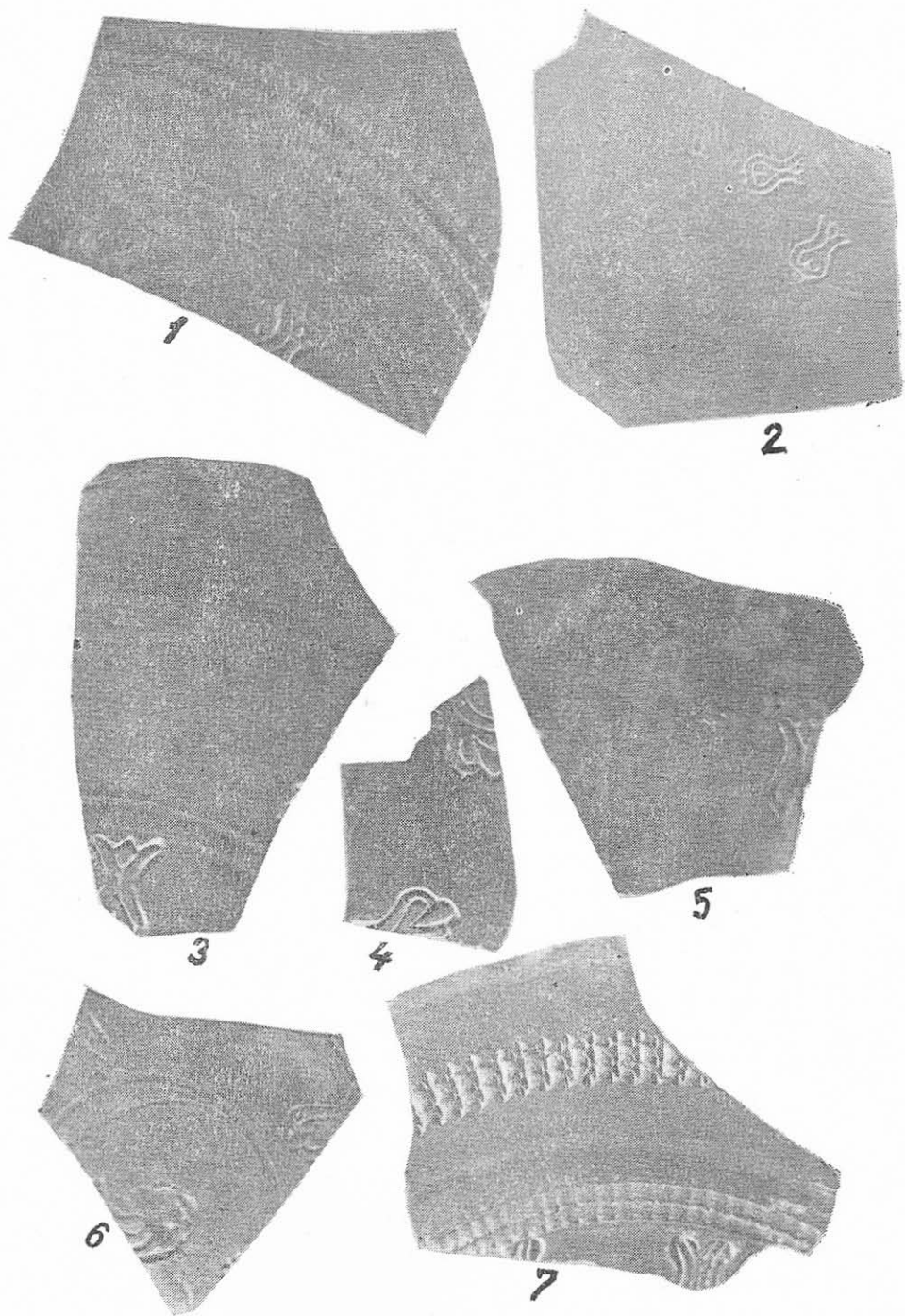

Fig. 4.

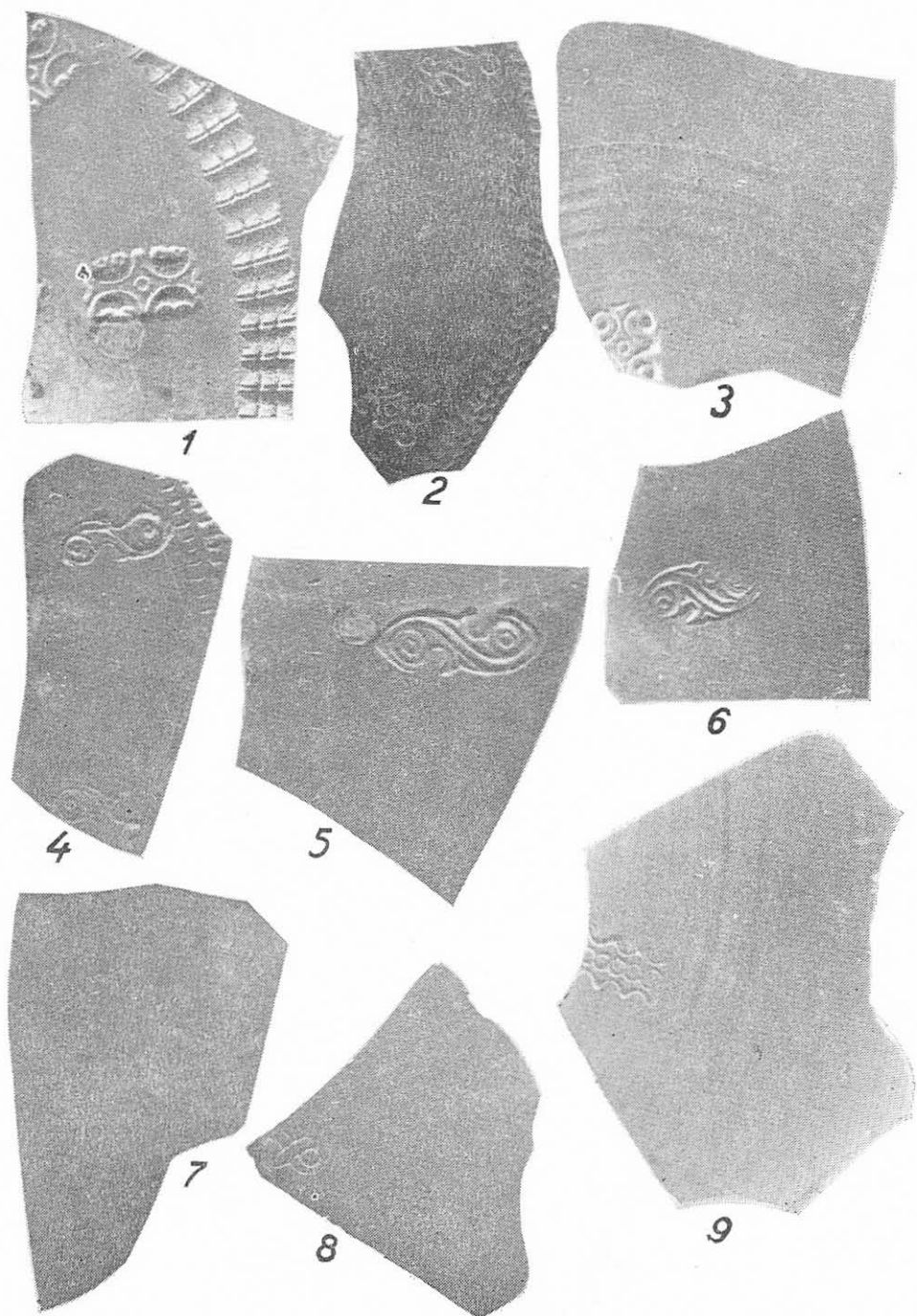

Fig. 5.

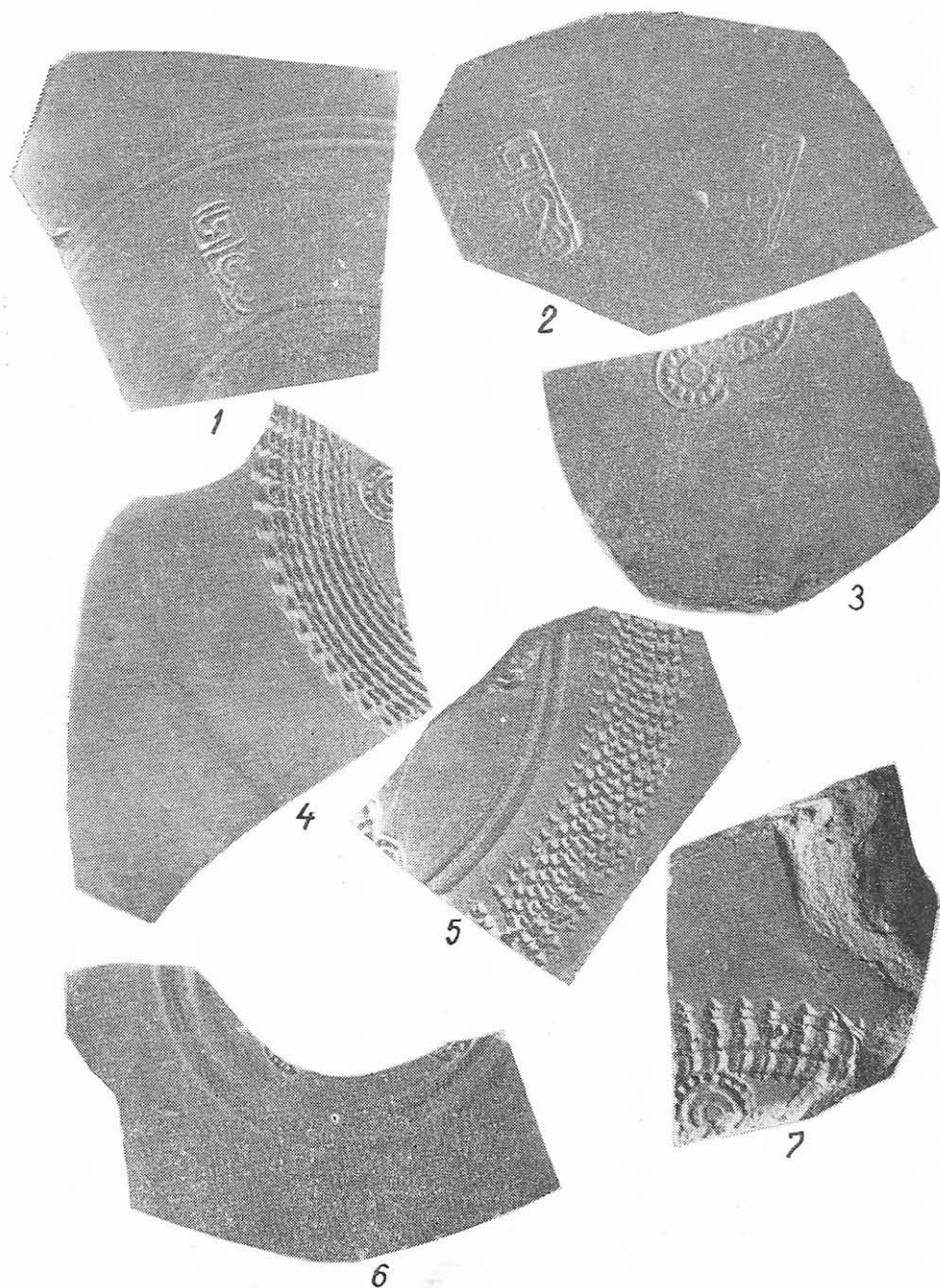

Fig. 6.

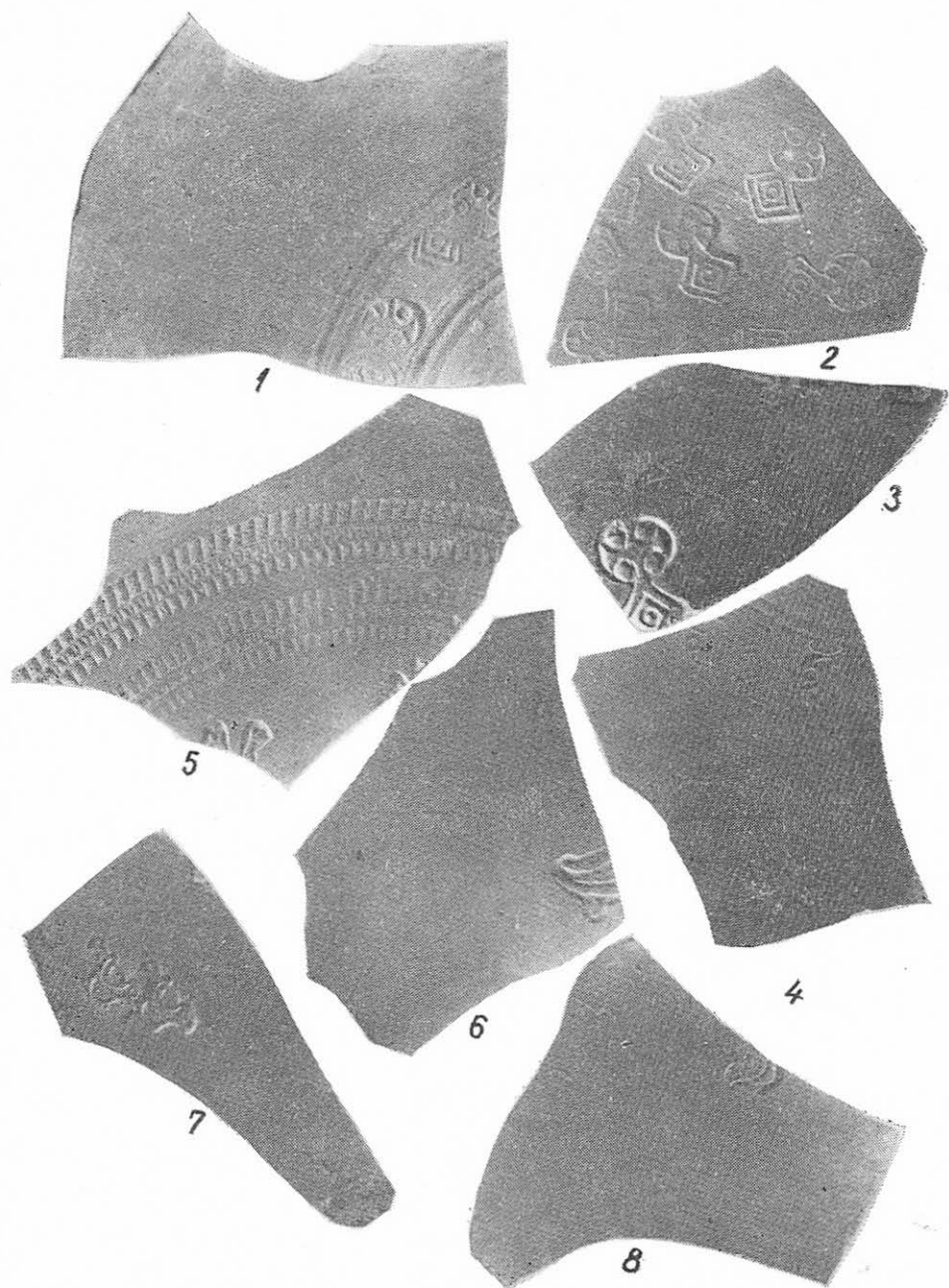

Fig. 7.

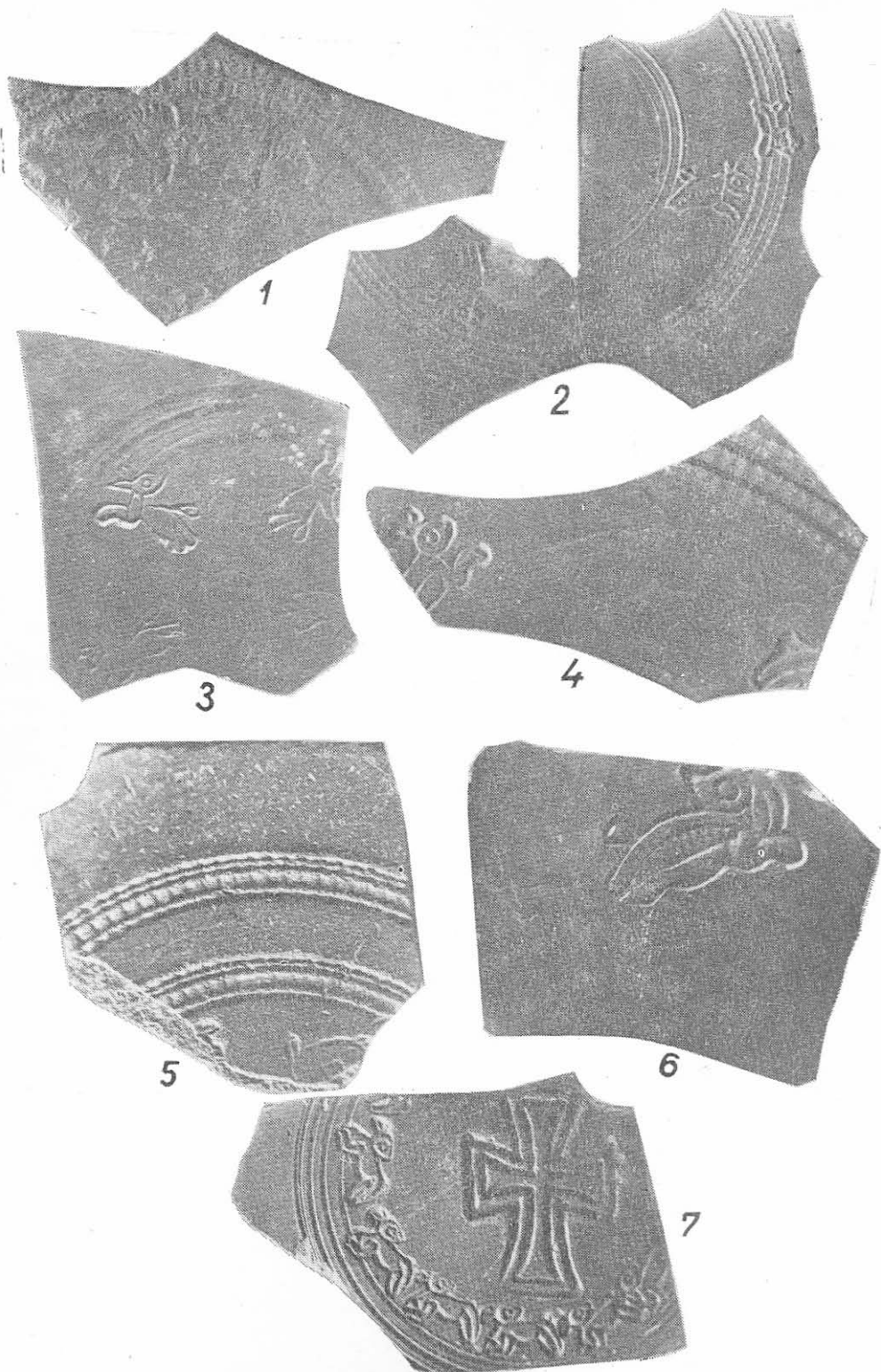

Fig. 8.

Cîinii apar ștampilati pe șapte fragmente : pe patru din acestea le considerăm ceva mai timpurii, dat fiind maniera de execuție a ștampilei. Coada este redată printr-un simplu cîrlig, iar ochiul printr-un cerculeț. Decorul este completat cu cercuri concentrice care limitează de o parte și de alta banda realizată prin repetarea ștampilei reprezentînd cîini. Cercurile pot fi liniare (fig. 9,4,5), sau realizate din rețele de incizii (fig. 9,1,2). Pe un fragment din fundul unui vas, ștampila a fost aplicată de patru ori radial (fig. 9,7), iar pe altul, sînt redați în bandă concentrică *ogari*⁶¹ în fugă, avînd urechi mari, lăsate pe spate (fig. 9,4). Într-un singur caz (fig. 9,8) redarea botului la cîine se deosebește de cele enumerate mai sus prin forma sa deosebită. În ceramica de la Histria⁶² și cea de la Antiohia⁶³ se găsesc ștampile similare cu cele din Tomis⁶⁴.

Din grupa a II-a a ceramicii romane tîrzii cu decor ștampilat, mai precis din subgrupa B, fac parte și fragmentele de vase decorate cu *delfini*. Pe cele șase fragmente delfinul este redat în două cazuri (fig. 10,1,4) o singură dată, ștampila fiind aplicată pe centrul vasului⁶⁶. Una din ștampuile (fig. 10,4) își găsește analogie perfectă la Histria⁶⁷, iar cea de a doua este varianta „p” din fig. 76 reproducă de Hayes și descoperită la Corint⁶⁸. Pe celelalte fragmente delfinii apar fie de două ori (fig. 10,3,5), fie de mai multe ori radial pe fundul vasului, înconjuțați de patru cercuri concentrice, după acestea, urmînd o altă bandă concentrică realizată prin aplicarea aceleiași ștampile de patru ori⁶⁹ (s-au păstrat decît doi delfini din banda exterioară, dar este ușor de observat numărul inițial, fig. 10,2). Tot de mai multe ori delfinul este redat și pe centrul vasului din care s-a păstrat fragmentul din fig. 10,3. Într-un singur caz alături de delfin se află ștampat o rață (fig. 10,6). Pentru această reprezentare combinată nu am găsit analogii pînă acum.

Pe două fragmente se află ștampați pui de găină. Într-un caz sînt redați doi pui unul lingă celălalt⁷⁰ (fig. 7,7), iar pe celălalt fragment este redat un singur pui⁷¹ (fig. 7,8). Pe alte două fragmente apare fie o parte din corpul unui pui (?), fig. 7,6), fie picioarele acestuia (fig. 7,5).

Cîteva din fragmentele pe care se află aplicată ștampila reprezentînd un *cantharos* fac parte din grupa a II-a. Acest motiv poate fi legat și el la origine de ceramica africană, dar mai tîrziu se reduce la

⁶¹ F. O. Waage, *op. cit.*, fig. 29, o ștampilă asemănătoare sau chiar identică cu cea din Tomis.

⁶² Em. Popescu, *op. cit.*, fig. 4, 2—5,7.

⁶³ F. O. Waage, *op. cit.*, fig. 33, *Late Roma C. Pottery with Stamped Animals*.

⁶⁴ Vezi un tip similar la J. W. Hayes, *op. cit.*, fig. 76, v, y.

⁶⁵ J. W. Hayes, *op. cit.*, fig. 76, n—p.

⁶⁶ Delfinul se află ștampat și pe vase din grupa a III-a, vezi J. W. Hayes, *op. cit.*, fig. 76.

⁶⁷ Em. Popescu, *op. cit.*, fig. 5, 3.

⁶⁸ J. W. Hayes, *op. cit.*, fig. 76, p.

⁶⁹ Ștampilă identică la J. W. Hayes, *op. cit.*, fig. 76, o

⁷⁰ Vezi J. W. Hayes, *op. cit.*, fig. 77, varianta a.

⁷¹ *Ibidem*, varianta d.

un simplu motiv decorativ⁷². Cele trei fragmente pe care le încadrăm în această grupă au reprezentate, un cantharos mic, repetat de mai multe ori, alcătuind o bandă decorativă în jurul unui ornament central, ce nu s-a păstrat (fig. 10, 1-3). Într-un singur caz ștampila s-a aplicat radial pe fundul vasului (fig. 10,2). Ștampile asemănătoare întilnim pe fragmentele ceramice descoperite la Tarsus⁷³, la Antiohia⁷⁴, la Histria⁷⁵ etc.

Considerăm că putem încadra în această grupă, fără teamă de a greși, încă șapte fragmente. Pe trei din acestea a fost aplicată o ștampilă reprezentînd o leică⁷⁶. Ștampila a fost aplicată în bandă concentrică. Pe un fragment se păstrează o parte din decorul central, anume o cruce grecească⁷⁷ (fig. 14,3). Decorul central nu s-a păstrat pe celelalte două fragmente (fig. 14,1-2).

Un alt fragment are stampat un *leu*, bineînțeles, în bandă concentrică, încadrată de o parte și de alta de cercuri concentrice (fig. 12,1).

Alte două fragmente sînt decorate fie cu *două perechi de volute* (fig. 14,5,6), fie cu *o singură pereche*. În ambele cazuri aceste motive alcătuiau o bandă concentrică în jurul unei cruci grecești⁷⁸.

Ultimul din cele șapte fragmente, are banda concentrică realizată prin aplicarea de mai multe ori a unei ștampile ce reprezintă *un pătrat în care este înscris un romb*. De o parte și de alta, se află cercuri concentrice din benzi de striuri (fig. 14, 4).

Tot din grupa a II-a, A fac parte șase fragmente care au aplicate cîte o ștampilă ce reprezintă o *cruce grecească*⁷⁹. În cinci cazuri se observă cercurile concentrice ce înconjurau decorul central (fig. 15,1-6). Amintim că ștampila fusese aplicată pe centrul vasului. Acest tip de cruce (alături de crucea așezată pe un romb) se încadrează în grupa a II-a. Crucii de același tip întilnim la Histria⁸⁰ și la Antiohia⁸¹.

Epuizînd de prezentat materialul din grupa a II-a, vom trece la cea de a III-a grupă în care se încadrează cea mai mare parte a ceramicii romane cu decor ștampilat descoperită la Edificiul cu mozaic din Tomis.

În prima parte a secolului al VI-lea *animalele stampate* pe vase, sînt *mai mari* decît cele din grupa a II-a, *mai detaliate*, avînd o ornamentație liniară sau punctată, care produce un efect naturalistic. Accentul pare să fie pus în primul rînd pe motive de vînătoare, fiind dominante două tipuri, anume cerbul și leul. Figurile umane sînt foarte rare. Cele mai numeroase sînt fragmentele ce poartă pe ele ștampile

⁷² *Ibidem*, p. 348.

⁷³ *Tarsus*, I, fig. 165.

⁷⁴ F. O. Waage, *op. cit.*, fig. 32.

⁷⁵ Em. Popescu, *op. cit.*, fig. 2, 9.

⁷⁶ J. W. Hayes, *op. cit.*, fig. 75 p.

⁷⁷ Caracteristic grupei a II-a A.

⁷⁸ Situație similară ca în nota 77.

⁷⁹ J. W. Hayes, *op. cit.*, fig. 77, o, p, q.

⁸⁰ Em. Popescu, *op. cit.*, fig. 11, 8 și 9.

⁸¹ F. O. Waage, *op. cit.*, *Late Roman C*, fig. 34.

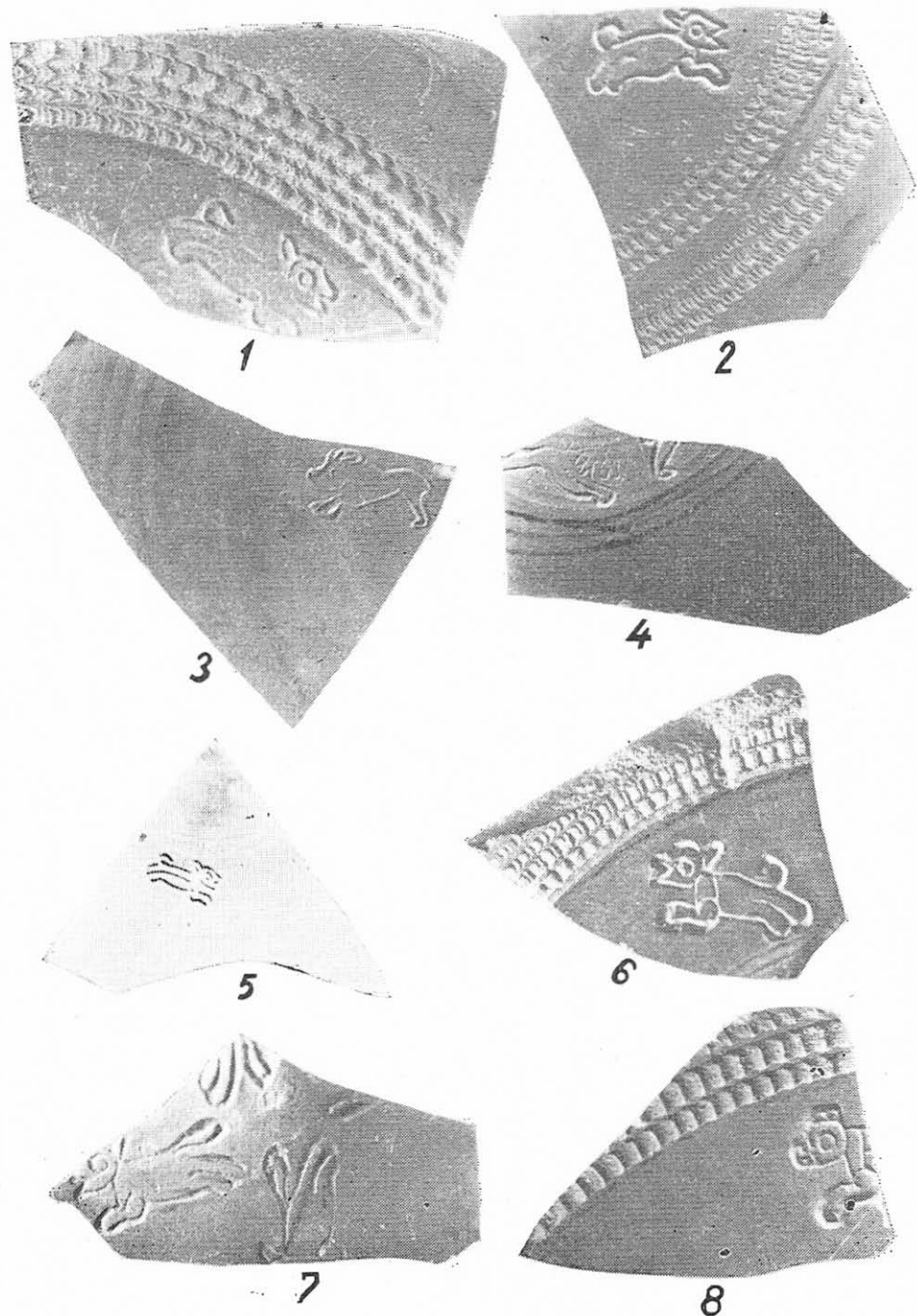

Fig. 9.

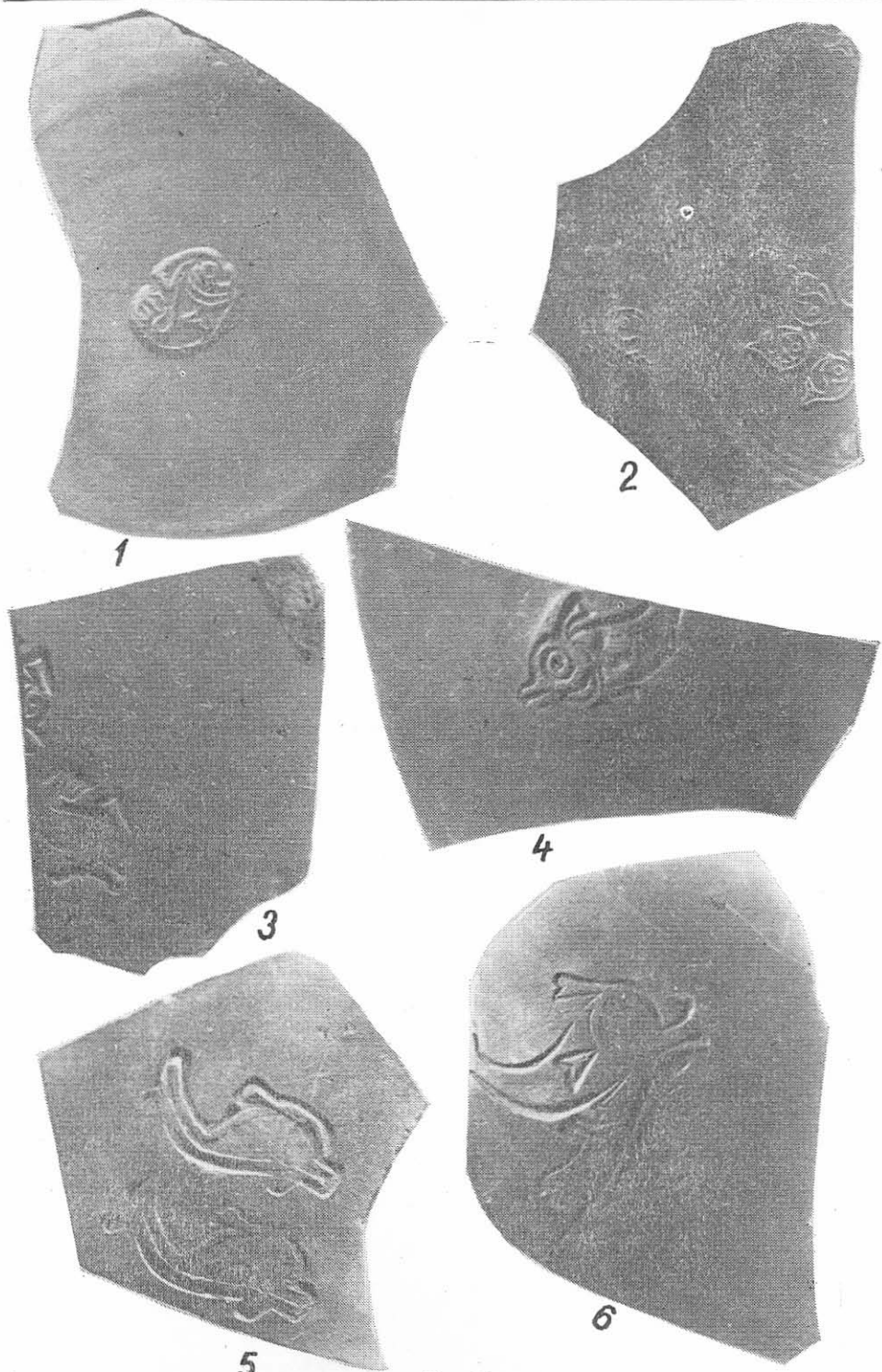

Fig. 10.

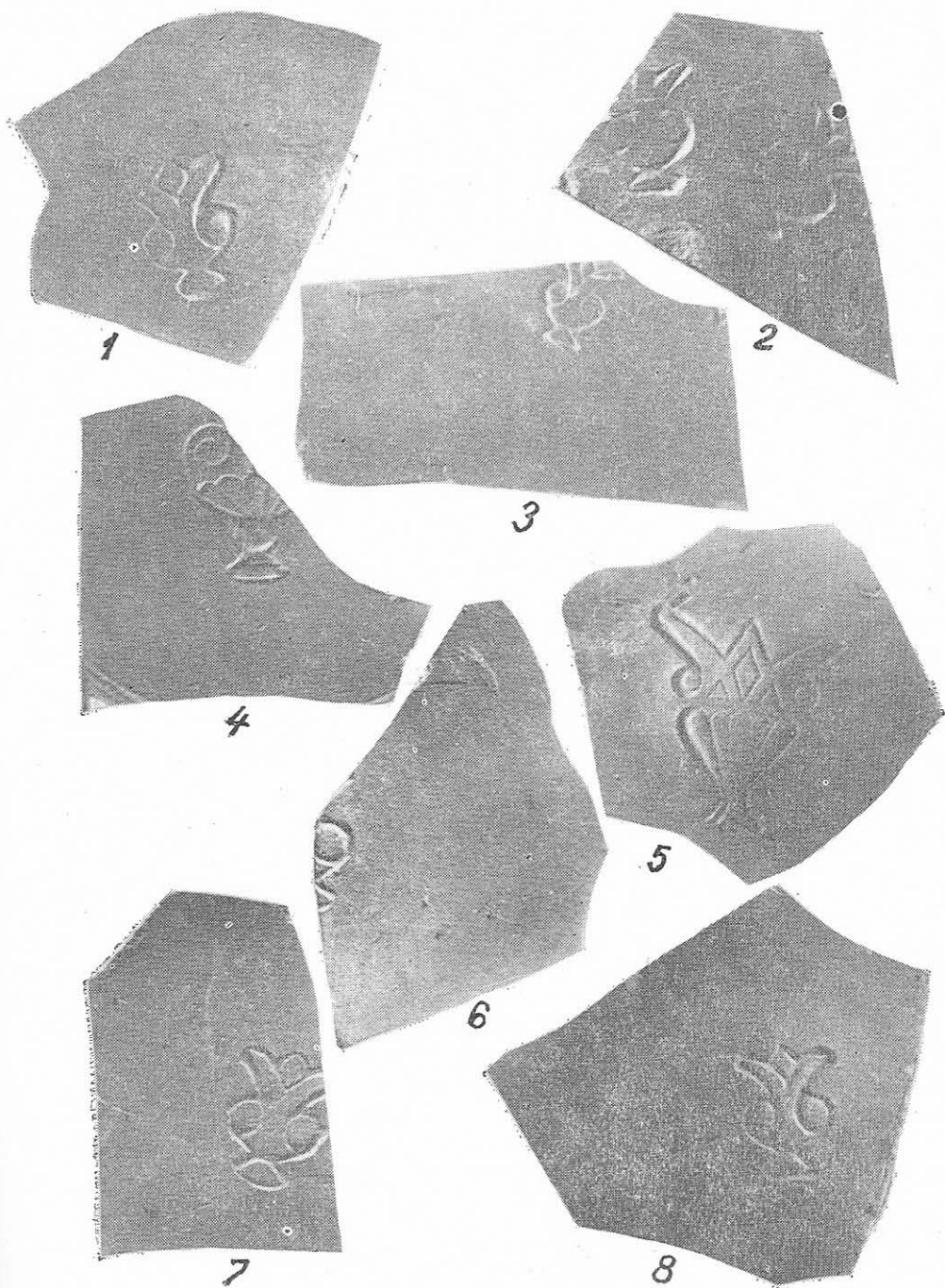

Fig. 11.

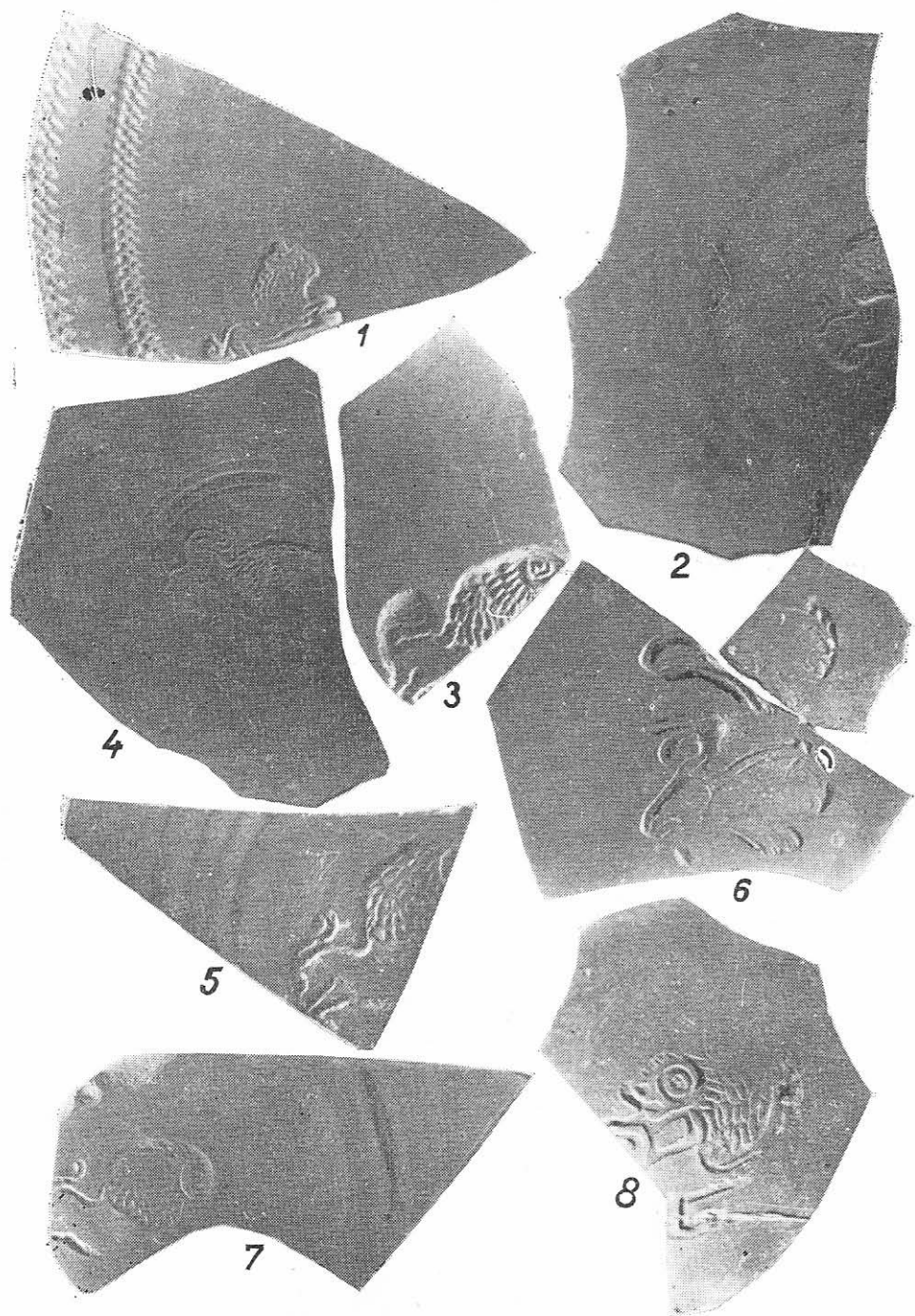

Fig. 12.

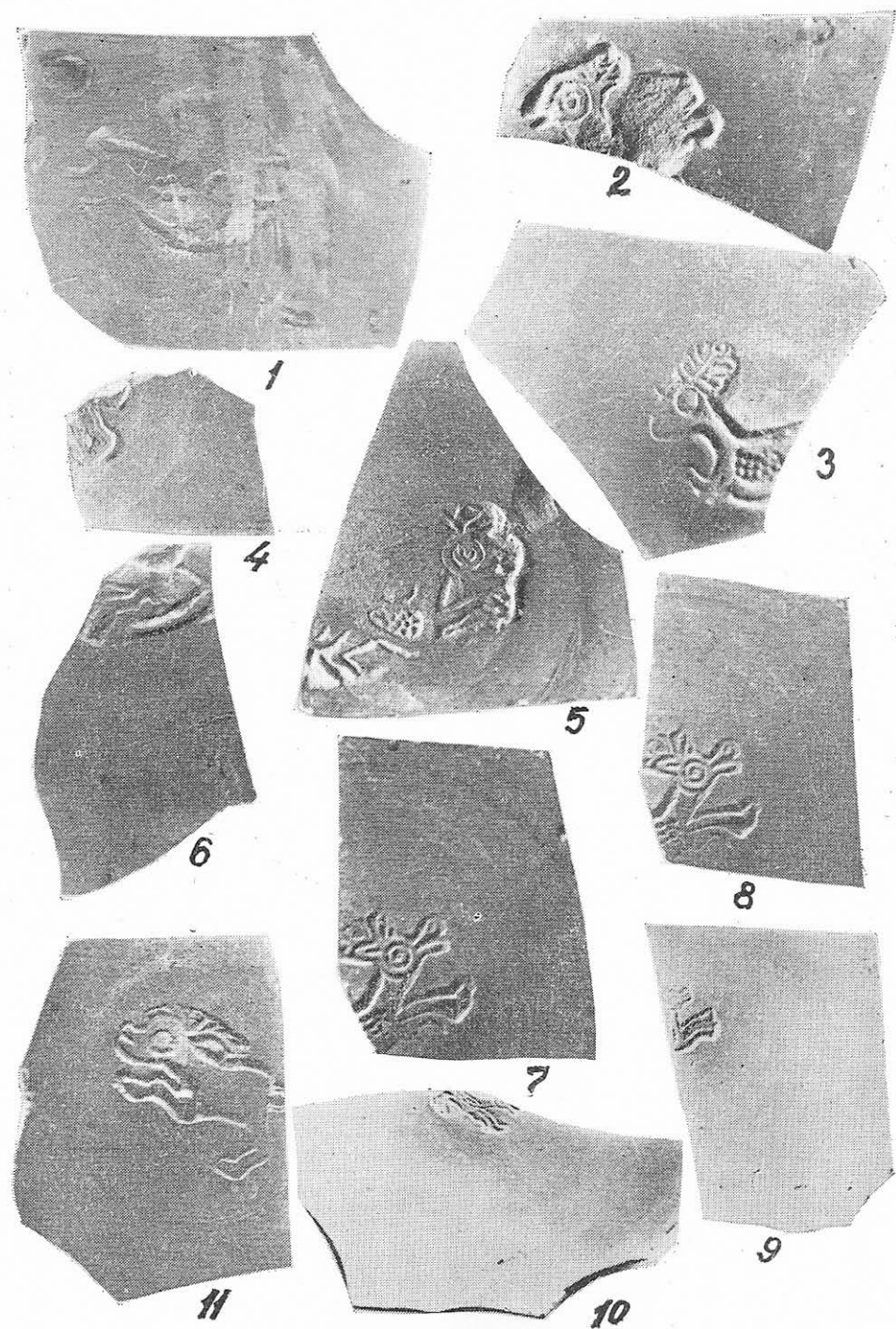

Fig. 13.

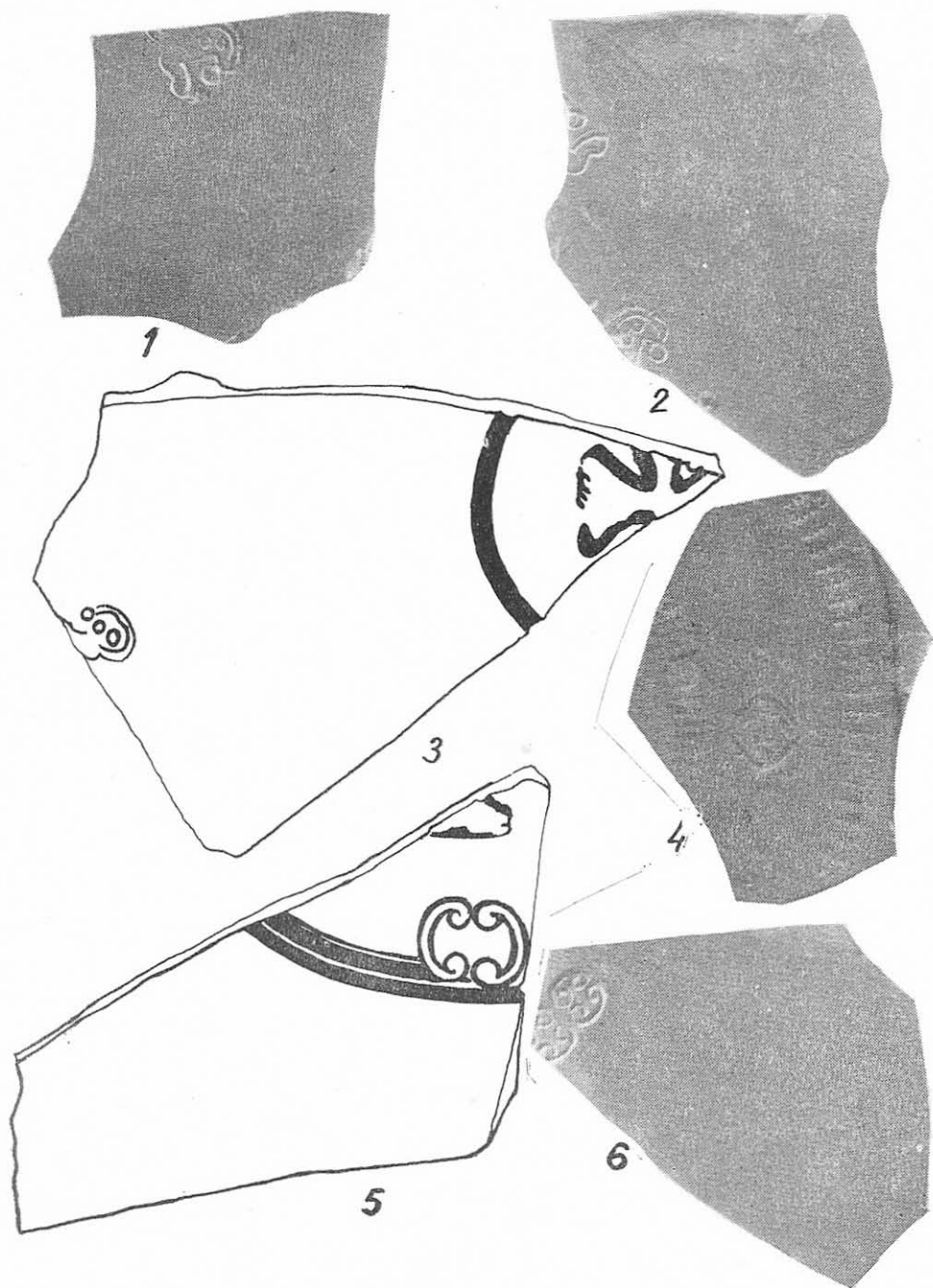

Fig. 14.

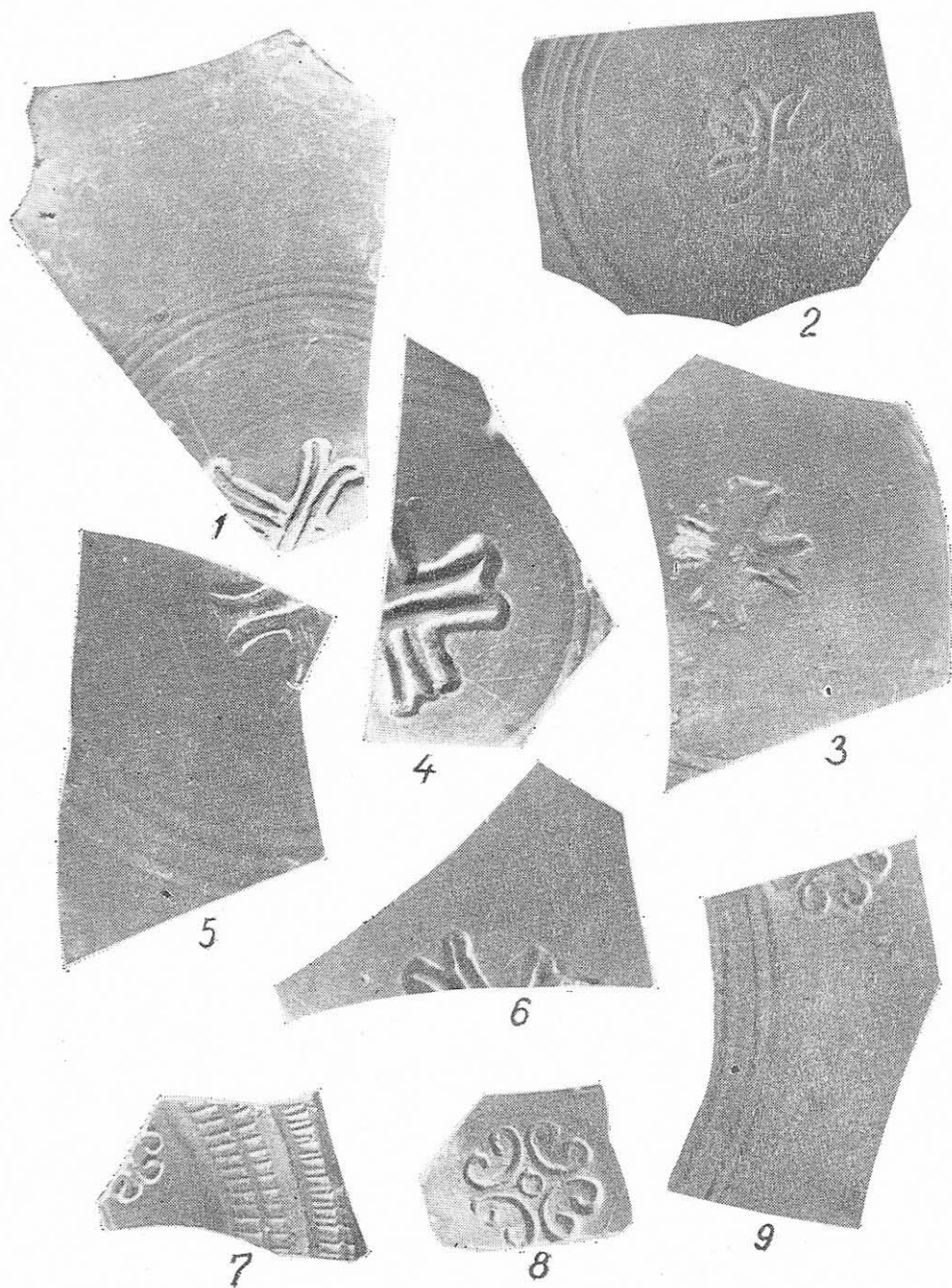

Fig. 15.

reprezentînd cruci și cruci monogramatice. Ultimele două motive supraviețuiesc mai mult decît tipurile amintite mai sus. Influența africană poate fi detectată în exemplarele timpurii⁸².

Întîlnim și în grupa a III-a ștampile reprezentînd *ieपुरi*. Pe un fragment acest animal este redat clar și dacă putem spune, bogat ornamentat⁸³ (fig. 8,6). Pe un alt fragment s-au păstrat șase iepuri⁸⁴, care formează un arc de cerc în jurul unei cruci (fig. 8,7).

Cinci fragmente sînt decorate cu cite un *cantharos* aplicat pe centrul vasului. Primele trei ștampile (fig. 11,6-8), corespund variantei „d” prezentată de Hayes⁸⁵. Celelalte două reprezentări sînt identice cu varianta „b” și respectiv „c”, autorul dînd analogii la Atena, Tarsus, Sardis⁸⁶ (fig. 11,4-5).

Un fragment ce provine din zona centrală a fundului unei farfurii are aplicat o ștampilă reprezentînd *patru duble volute*⁸⁷ (fig. 14,8). Același decor îl întîlnim și pe fragmentele din fig. 14,7,9. Pe acestea din urmă, însă ștampila este mai mică și aplicată în bandă concentrică. Cele două fragmente fac parte din grupa a II-a. Le-am prezentat împreună spre a observa clar diferența.

Un număr de nouă fragmente ceramice sînt decorate cu *lei*. Ștampila a fost aplicată pe centrul vasului. Într-un singur caz leul apare în dublă reprezentare (fig. 12,6). Toate aceste nouă reprezentări diferă de ștampila ce fusese aplicată pe un vas din grupa a II-a⁸⁸. De menționat că patru fragmente au fost ștampilate cu una și aceeași ștampilă (fig. 12,2,3,5,7), deci proveniența este categoric comună, iar momentul fabricării același. Următoarele patru fragmente sînt individualizate prin ștampila pe care o poartă. Astfel leul apare înconjurat de cercuri concentrice, sau fără acestea din urmă. Pe ultimele două fragmente pe care le prezentăm, leii stampați sînt mult mai mari (fig. 12,4,8) decît în cazurile de mai sus. Ceramică cu decor ștampilat asemănător întîlnim la Khibat al Karak⁸⁹, la Histria⁹⁰ și în alte părți.

Cerbul este frecvent reprezentat pe fragmentele de la Edificiul roman cu mozaic din Tomis. Spunem acest lucru, deoarece s-au păstrat 11 fragmente cu această reprezentare. Cinci ștampile (fig. 12,5,7-10) sînt similare cu cea prezentată de J. W. Hayes în fig. 76, varianta „b”, analogii întîlnind în Apolonia Cyrenaica, Bizantin Palace⁹¹ etc. Pe alte trei fragmente sînt imprimați cerbi alergînd spre stînga (fig. 12,2,3, 11). Cel de pe fragmentul din fig. 12,11 este identic cu varianta „g”,

⁸² J. W. Hayes, *op. cit.*, p. 348.

⁸³ Nu am găsit ștampile asemănătoare în bibliografia pe care am cercetat-o.

⁸⁴ Iepurele de pe ștampilă aplicată pe acest fragment este identic cu varianta *i* din fig. 74, J. W. Hayes, *op. cit.*

⁸⁵ J. W. Hayes, *op. cit.*, fig. 76, d.

⁸⁶ *Ibidem*, p. 362.

⁸⁷ P. Delougaz and R. C. Haines, *A. Byzantine Church at Khirbat al-Karak* (University of Chicago Oriental Institute Publications, vol. 85; Chicago, 1960). Potterysections by Delougaz, pl. 31.

⁸⁸ Vezi mai sus p. 168.

⁸⁹ P. Delougaz, *op. cit.*, pl. 31, 11 și 61, 3.

⁹⁰ Em. Popescu, *op. cit.*, fig. 5, 4.

⁹¹ J. W. Hayes, *op. cit.*, p. 359 (vezi și fig. 76)

fig. 76, p. 358, din studiul citat mai sus. Anumite părți din corpul cerbului s-au păstrat pe alte trei fragmente (fig. 12,1,4,6).

Considerăm că putem lărgii gama tipurilor de ștampile reprezentînd animale, adăugînd la cele de mai sus *asinul*⁹² ștampat pe două fragmente (fig. 16,3-4), și *taurul*⁹³ (tot pe două fragmente, fig. 16,1-2), care apare însă în manieră deosebită în cele două cazuri. Pasta, mărimea ștampilei, realizarea acesteia, sînt argumente în favoarea încadrării celor patru fragmente de mai sus în grupa a III-a.

Păunul este redat pe șase fragmente, din care două (fig. 16,6,9) sînt asemănătoare variantei „f”, fig. 77, din lucrarea lui J. W. Hayes, iar celelalte similare variantei „g”⁹⁴ (fig. 16,5,7). Păunul apare de asemenea pe ceramica cu decor ștampilat descoperită la Bethany⁹⁵. Amintim că tot un păun, dar în relief, executat pe o toartă de opaiț tîrziu, a fost descoperit în cetatea Tripaeum Traiani, pe nivel de sec. VI⁹⁶.

Figurile umane, după cum am mai amintit, sînt rare, și se limitează la faza mai timpurie a grupei a III-a, sfîrșitul sec. al V-lea, începutul sec. al VI-lea. Ștampilele sînt brut realizate. Sînt cazuri cînd acest motiv ornamental este asemănător celui african, fără a fi însă legat direct de acesta⁹⁷. Cinci fragmente păstrează pe ele reprezentări umane. Unul din ele este similar tipului descoperit la Atena⁹⁸ (fig. 17,3). Pe alt fragment este ștampilat un personaj mîncînd struguri⁹⁹ (fig. 17,4). Un fragment mai mare are o ștampilă care reprezintă un personaj îmbrăcat cu o togă, lungă pînă în dreptul genunchilor, avînd mîinile ridicate. Se pare că este vorba de un preot în poziție de rugăciune¹⁰⁰ (fig. 17,2). Pe un alt fragment este redat un om care duce în mîna stîngă o armă (?) rezemată pe umăr (fig. 17,5). Ultimul fragment cu reprezentări umane, are pe el păstrate, numai picioarele personajului (fig. 17,1).

Cea mai mare parte a materialului de la Edificiul cu mozaic este decorat cu cruci și cruci monogramatice. Ceramica ornamentată cu acest tip supraviețuiește cel mai mult, cu toate acestea însă sînt sărace exemplele de la sfîrșitul secolului al VI-lea. De altfel, către anul 600 tehnica ștampilării dispăre. Cele mai timpurii exemple sînt crucile de tip grecesc, care sînt decorate cu două sau patru motive circulare. Prezentăm mai jos crucile din grupa a III-a.

⁹² Vezi Em. Popescu, *op. cit.*, fig. 5, 2 — se pare că pe fragment este ștampat un asin, slab conturat. Considerăm că este asin deoarece pe unul din fragmentele de la Edificiul cu mozaic acest animal este bine conturat. Tot asin pare să fie și la J. W. Hayes, *op. cit.*, fig. 76, varianta i: din cauza stării fragmentare a ștampilei autorul consideră că este vorba de o zebră.

⁹³ Acest motiv nu l-am întîlnit încă pe ceramica provenită din alte centre.

⁹⁴ J. W. Hayes, *op. cit.*, p. 361 și fig. 77, variantele f și g.

⁹⁵ Saller, *Excavations at Bethany* (1946—1953), p. 261, nr. 3321, fig. 49.

⁹⁶ C. Scorpan, *Tipuri de opaițe necunoscute și problema unor transmițeri în epoca feudală*, în acest volum, p. 225, fig. 3, 4.

⁹⁷ J. W. Hayes, *op. cit.*, p. 348.

⁹⁸ S-ar părea că este vorba de o ștampilă identică, vezi J. W. Hayes, *op. cit.*, fig. 77, i.

⁹⁹ Agora ateniană, P 278, apud J. W. Hayes, *op. cit.*, p. 362, vezi și fig. 77, l.

¹⁰⁰ Un fragment cu un decor asemănător provine de pe Agora ateniană. (J. W. Hayes, *op. cit.*, p. 362).

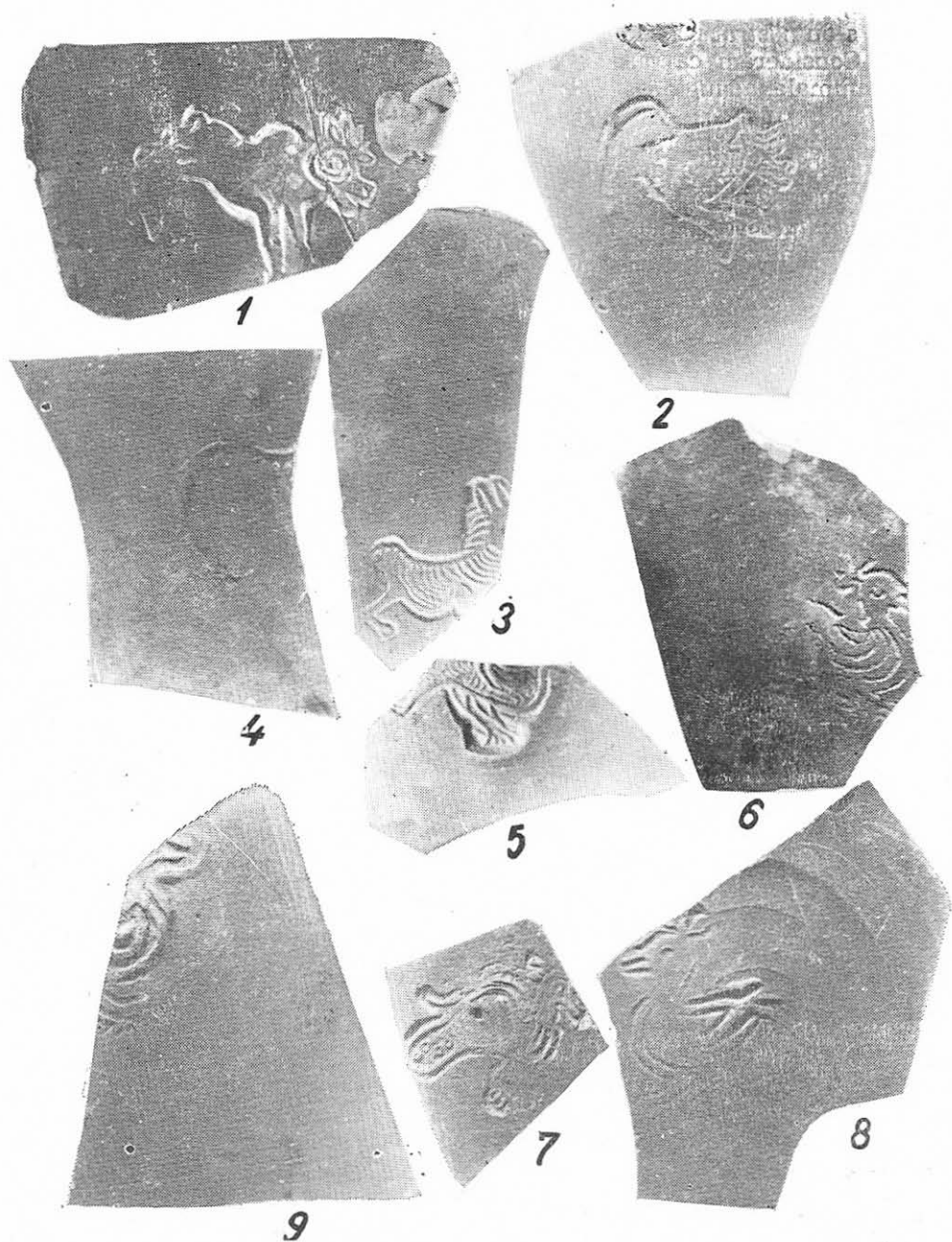

Fig. 16.

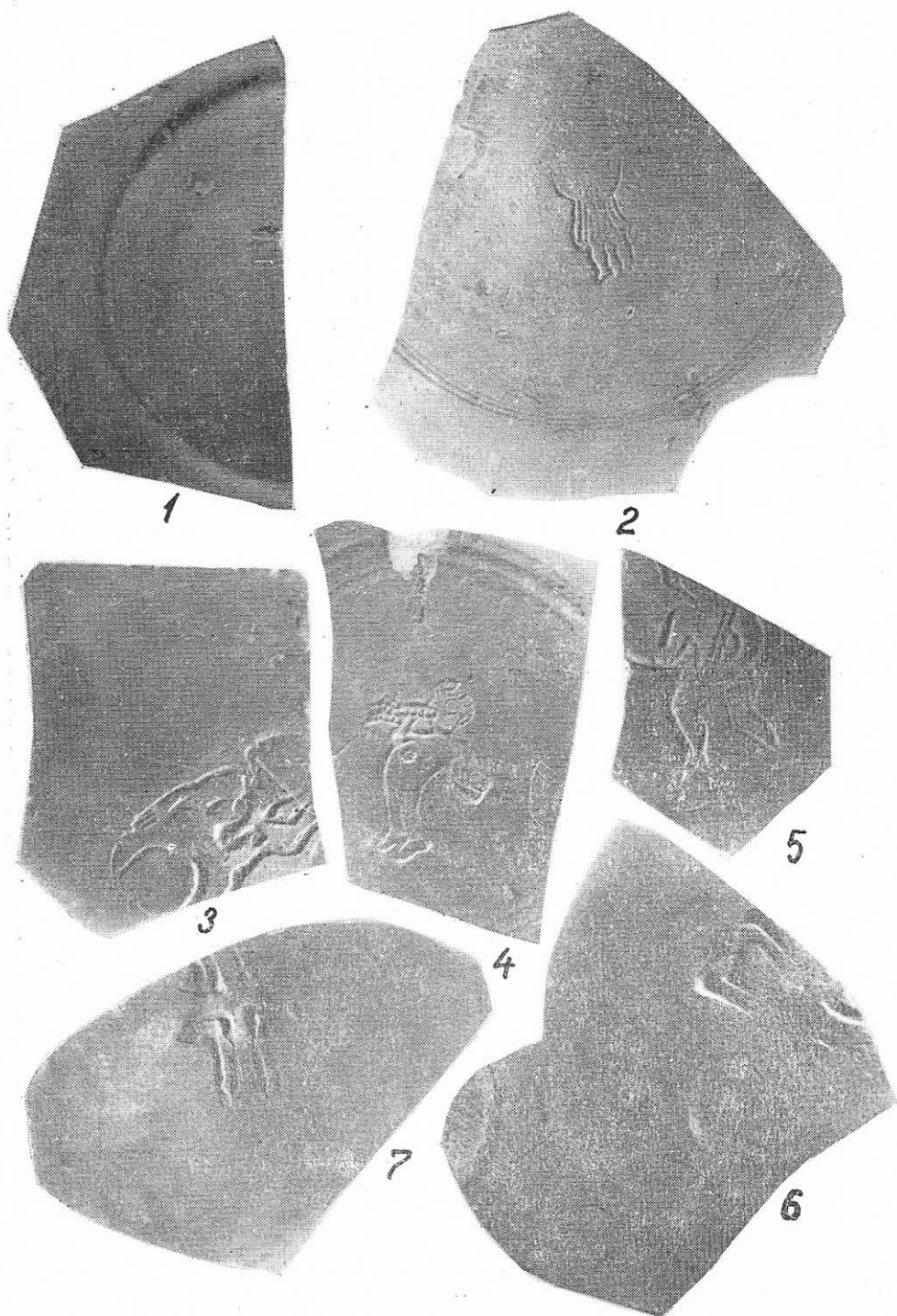

Fig. 17.

1. Cruce monogramatică de tip grecesc cu linie dublă, cu A și Ω , cu capetele întoarse ¹⁰¹; avem un singur exemplar identic cu cel publicat de Gh. Ștefan în 1947, provenind de la Dinogetia ¹⁰² (fig. 18, 1).

2. Cruce monogramatică, cu A și Ω , redusă la o singură linie. Acest tip de cruce îl întâlnim pe șase fragmente (fig. 19,2-4). Într-un caz lipsește A, iar Ω este așezat în stînga, iar în alte cazuri poziția ambelor litere este inversată (fig. 19,1,5,6) ¹⁰³.

3. Cruce monogramatică cu pandantive sub brațul vertical. Un număr de 14 fragmente (fig. 21,1-6) sînt ornamentate cu acest tip de cruce. Dintre acestea remarcăm două fragmente: unul pe care crucea are bucla lui *rho* spre stînga (fig. 20,1), iar altul care este dintr-o pastă de calitate inferioară, avînd decorul neclar (fig. 20,6). Acest tip de cruce îl întâlnim pe ceramica cu decor șampilat de la Histria ¹⁰⁴, de la Tomis ¹⁰⁵, și din orașele nord-pontice ¹⁰⁶.

4. Cruce monogramatică cu patru pandantive de o parte și de alta a brațelor ¹⁰⁷, din care noi avem două exemplare. Un fragment are aplicată o singură șampilă pe centru ¹⁰⁸ (fig. 18, 5). În celălalt caz șampilă a fost aplicată de patru ori radial, avînd brațul cu *rho* spre centrul vasului (fig. 18,6).

5. Cruce grecească cu duble nervuri și cu pandantive: patru fragmente au o șampilă de acest tip ¹⁰⁹ (fi. 22,1-). Pe două fragmente crucea are numai două pandantive (fig. 22,1-2), față de celelalte, care au cîte patru.

6. Crucea cu dublu contur este des reprezentată ¹¹⁰, o întâlnim pe 26 de fragmente. Vom împărți pe variante acest material astfel: Șase fragmente corespund variantei „f” (fi. 22,5-8), patru fragmente sînt asemănătoare variantei „g” (fig. 23,1-3), variantei „d” îi corespund șampilile de pe trei fragmente (fig. 17,6-7), restul de 13 cruci sînt identice cu varianta „c” (fig. 23,4-7) din clasificarea făcută de J. W. Hayes ¹¹¹.

7. Crucea grecească cu dublu contur. În acest tip încadrăm nouă fragmente ¹². Pe șase fragmente se văd cercurile concentrice ce înconjurau decorul central (fig. 24,1-9). Într-un caz s-a păstrat o parte dintr-un graffiti scris pe două rînduri. Din rîndul inferior se pot citi trei litere ECΣ (fig. 24,6). Este posibil ca inscripția să-l indice pe meșter,

¹⁰¹ J. W. Hayes, *op. cit.*, fig. 78, g.

¹⁰² Gh. Ștefan, *Anciene vestiges...*, p. 306.

¹⁰³ *M.I.A.*, nr. 25, 1952, pp. 126, 320; J. W. Hayes, *op. cit.*, motivul 66, p. 363 și fig. 78, h.

¹⁰⁴ Em. Popescu, *op. cit.*, fig. 8, 2 și 5.

¹⁰⁵ Un fragment cu decor asemănător provine din Șantierul arheologic Tomis, Parcul Catedralei.

¹⁰⁶ *M.I.A.*, p. 126 și 320.

¹⁰⁷ J. W. Hayes, *op. cit.*, fig. 78, m, n.

¹⁰⁸ Vezi C. Scorpan, *Sacidava și unele probleme stratigrafice*, p. 321.

¹⁰⁹ J. W. Hayes, *op. cit.*, motivul 70, p. 365, vezi fig. 78, r, s.

¹¹⁰ Em. Popescu, *op. cit.*, fig. 7, 4—6; *M.I.A.*, 25, p. 126 și 320; H. I. Robinson, *op. cit.*, pl. 36, M. 351.

¹¹¹ J. W. Hayes, *op. cit.*, fig. 79, p. 366.

¹¹² *Ibidem*, p. 367, motivul 72, analogie la Corint, C, 65, 199.

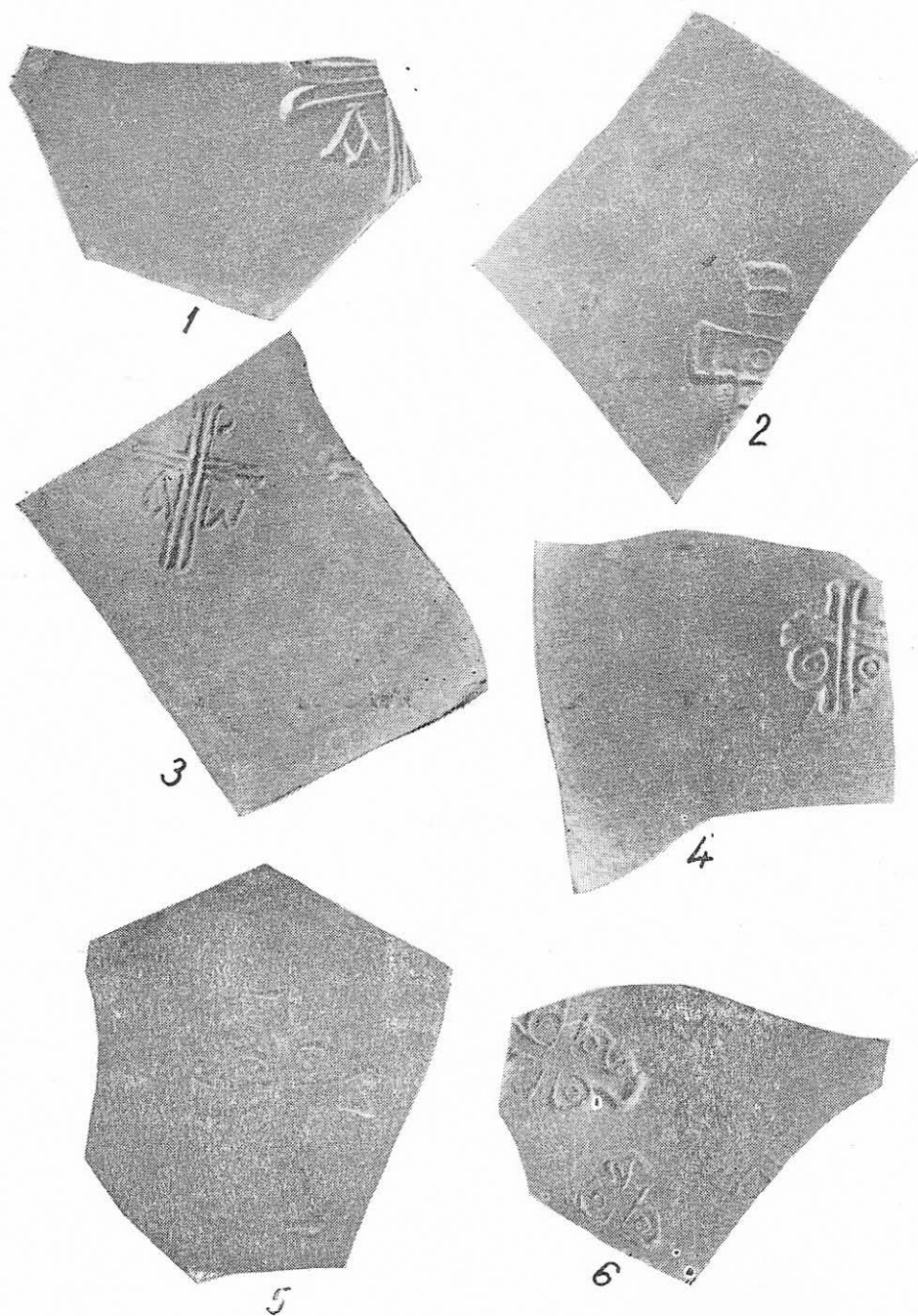

Fig. 18.

Fig. 19.

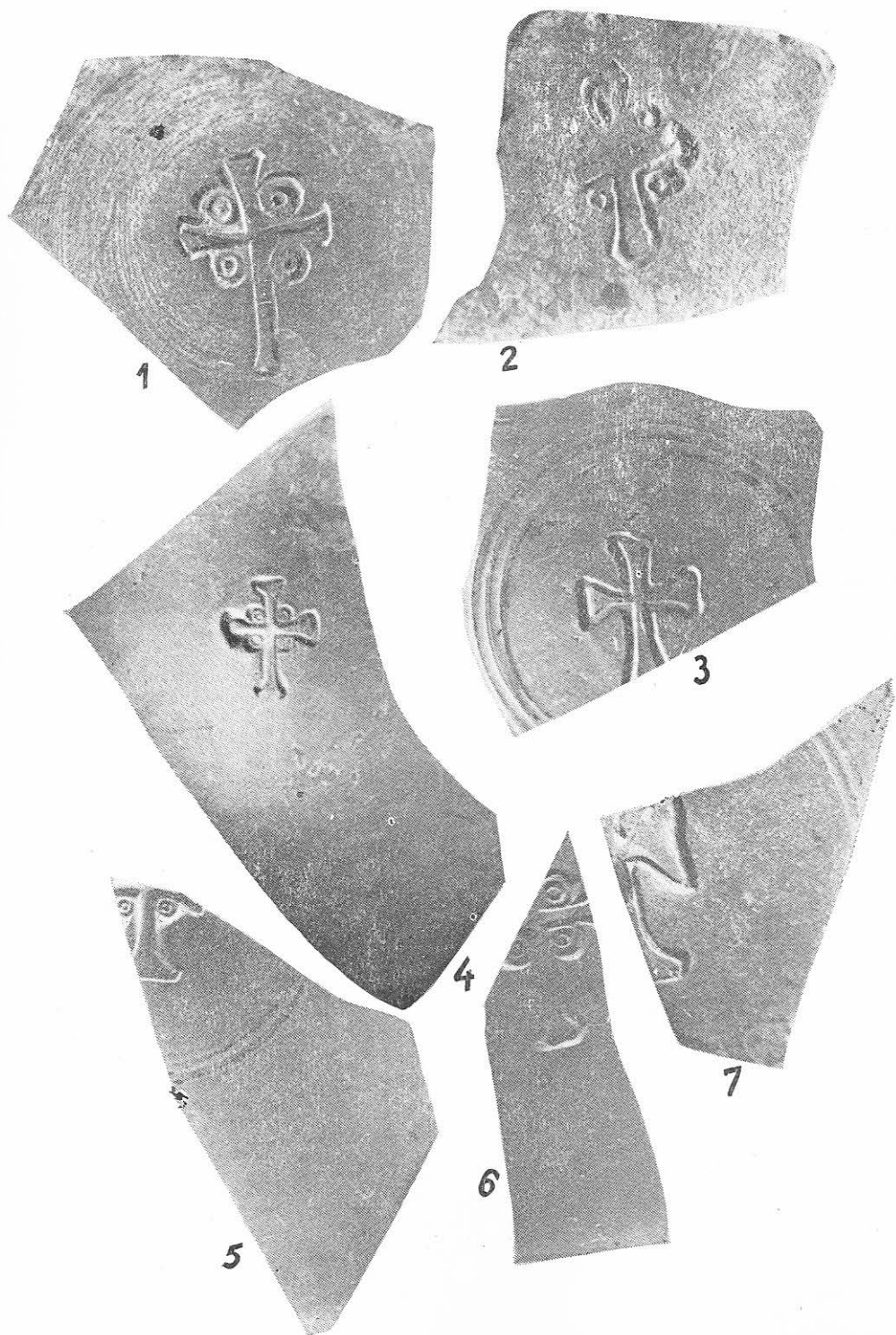

Fig. 20.

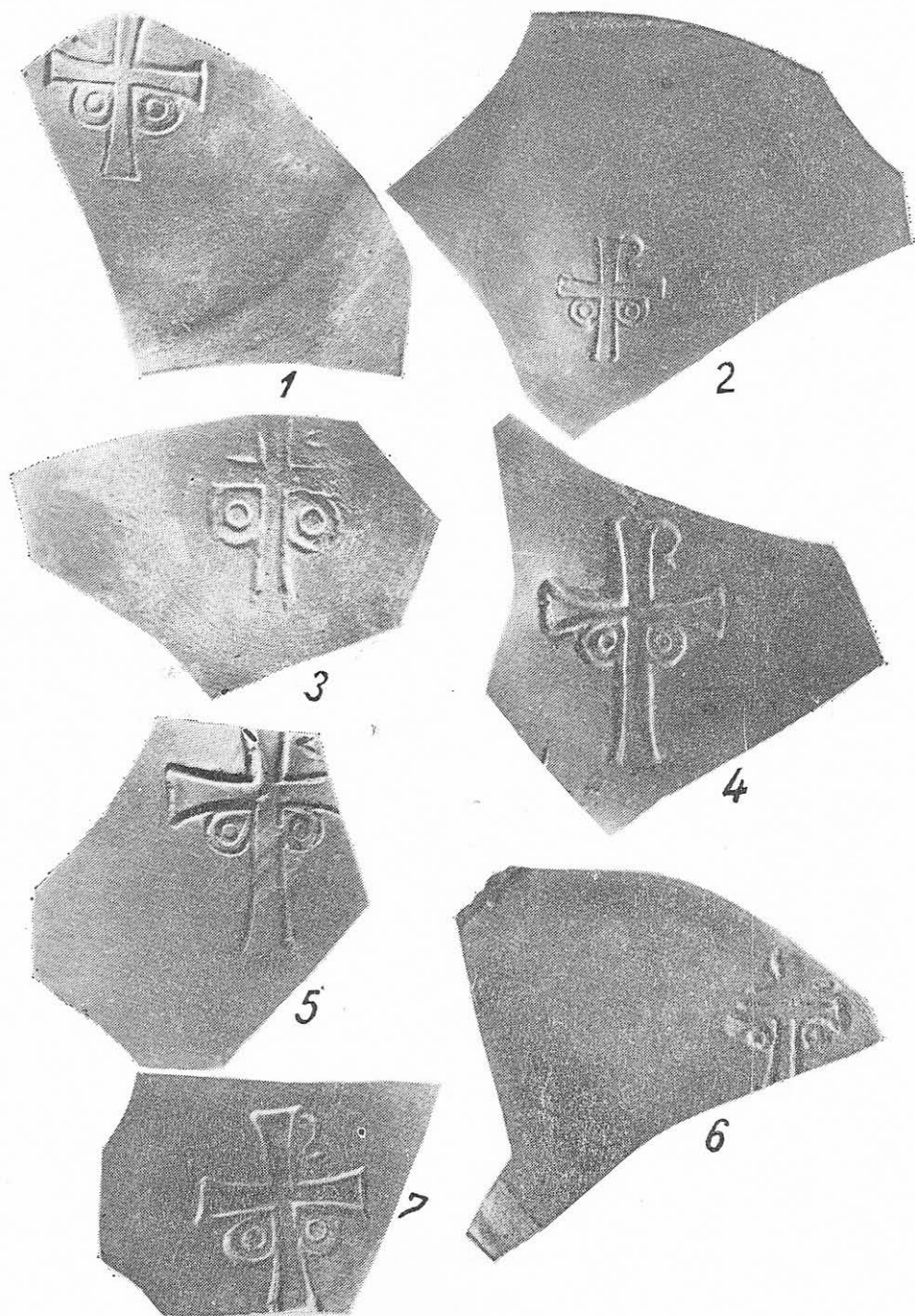

Fig. 21.

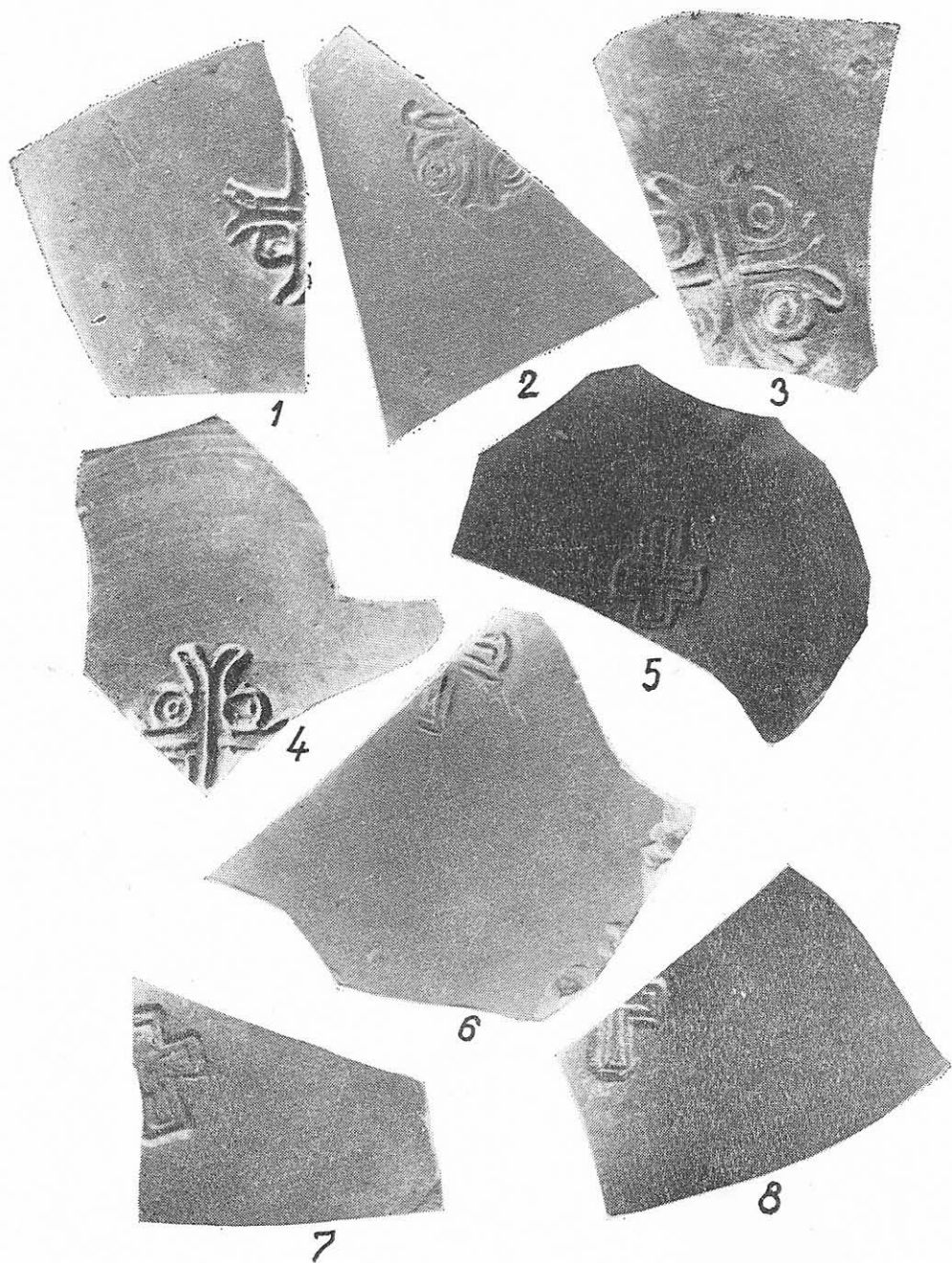

Fig. 22.

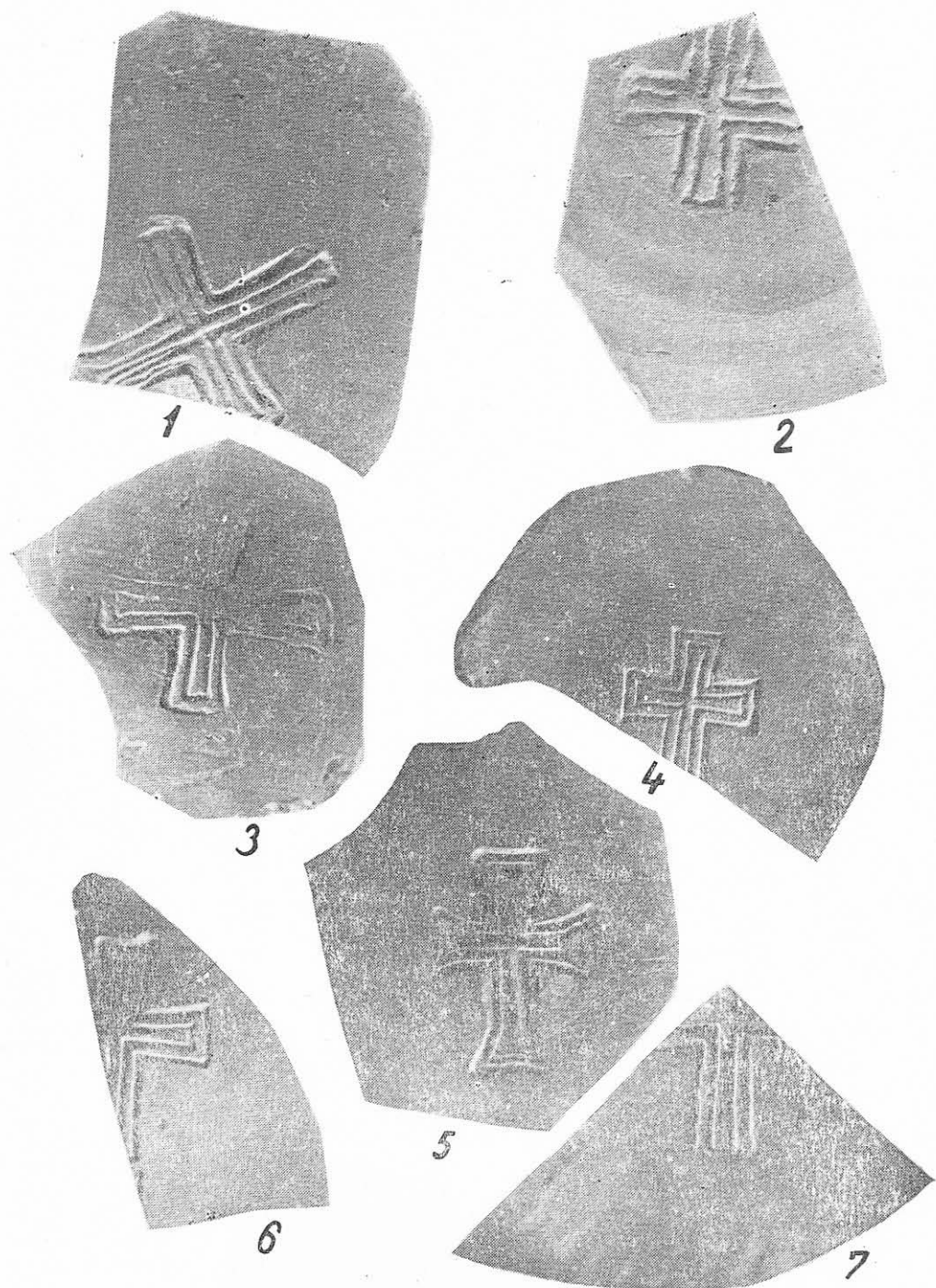

Fig. 23.

sau să fie o inscripție cu caracter ritual. Pe celelalte trei fragmente, decorate cu aceeași cruce, cercurile concentrice lipsesc (fig. 24,1,2,8).

8. Crucea grecească cu decor punctat, o avem reprezentată pe șase fragmente, din care patru sînt dintr-o pastă gălbuie, fapt ce le separă de celelalte în totalitate (fig. 25,3-6). În jurul crucii apar în toate cazurile cercuri liniare sau cercuri din benzi de striuri ¹¹³ (fig. 25,1-6).

9. Cruce cu reprezentări de giuvaeruri montate și cu motive circulare de o parte și de alta a brațelor. Avem un singur fragment pe care s-a păstrat o parte dintr-o astfel de cruce ¹¹⁴ (fig. 19,8).

10. Crucea cu patru motive circulare în jurul brațelor ¹¹⁵. Acest tip este reprezentat pe cinci fragmente (fig. 20,1,2,4,6). Într-un singur caz pasta diferă, fiind de calitate inferioară. În același timp și decorul este slab realizat (fig. 20,2).

11. Crucea cu două pandantive sub brațul orizontal — reprezentată pe un fragment (fig. 19,7) — este asemănătoare variantei „t” din clasificarea amintită mai sus ¹¹⁶.

12. Crucea plină ¹¹⁷ este prezentă pe fragmentele din fig. 20,3,7. În două cazuri în jurul crucii se pot observa două sau trei cercuri concentrice.

13. Un tip de cruce, pentru care nu am găsit analogii, este cel din fig. 18,2. Se observă faptul că brațele sînt fragmentate pe lățimea lor.

14. Nu am găsit analogie nici pentru crucea cu brațele duble, avînd două motive circulare sub brațul orizontal (fig. 18, 4).

15 Crucea monogramatică cu linie dublă, avînd capetele drepte și literele apocaliptice A și Ω (fig. 18,3) este asemănătoare tipurilor 1 și 2,

Cu prezentarea ultimelor trei cruci am epuizat ceramica cu decor ștampilat descoperită la Edificiul roman cu mozaic din Tomis. Dar, amintim faptul că am prezentat acele fragmente care aveau ștampila cît de cît identificabilă. Alături de acestea s-au găsit numeroase fragmente care, datorită modului de păstrare a ștampilei nu ne permite o identificare a acestora.

Cu toate acestea, mai atribuim grupei a III-a un număr de 45 fragmente ceramice pe care s-au păstrat mici părți dintr-o cruce.

Fragmentele pe care le-am prezentat provin toate din fundul platurilor și farfuriilor romane cu decor ștampilat. Este de la sine înțeles că această categorie ceramică este una de lux, nu comună. Încercările de a restaura cît de cît un vas din această categorie au fost fără rezultat, cu toate că în depozit se păstrează numeroase buze ceramice, pe care le considerăm ca aparținînd vaselor cu decor ștampilat. Pentru acest fapt ne însușim punctul de vedere al lui J. W. Hayes, în ceea ce privește profilul acestor vase ¹¹⁸.

¹¹³ C. Scorpan, *op. cit.*, p. 321; J. W. Hayes, *op. cit.*, fig. 79, h.

¹¹⁴ J. W. Hayes, *op. cit.*, motivul 77, p. 368, vezi și fig. 79, o.

¹¹⁵ *Ibidem*, motivul 78, vezi fig. 79, p.

¹¹⁶ *Ibidem*, motivul 80.

¹¹⁷ *Ibidem*, fig. 79, i.

¹¹⁸ *Supra*, nota 30.

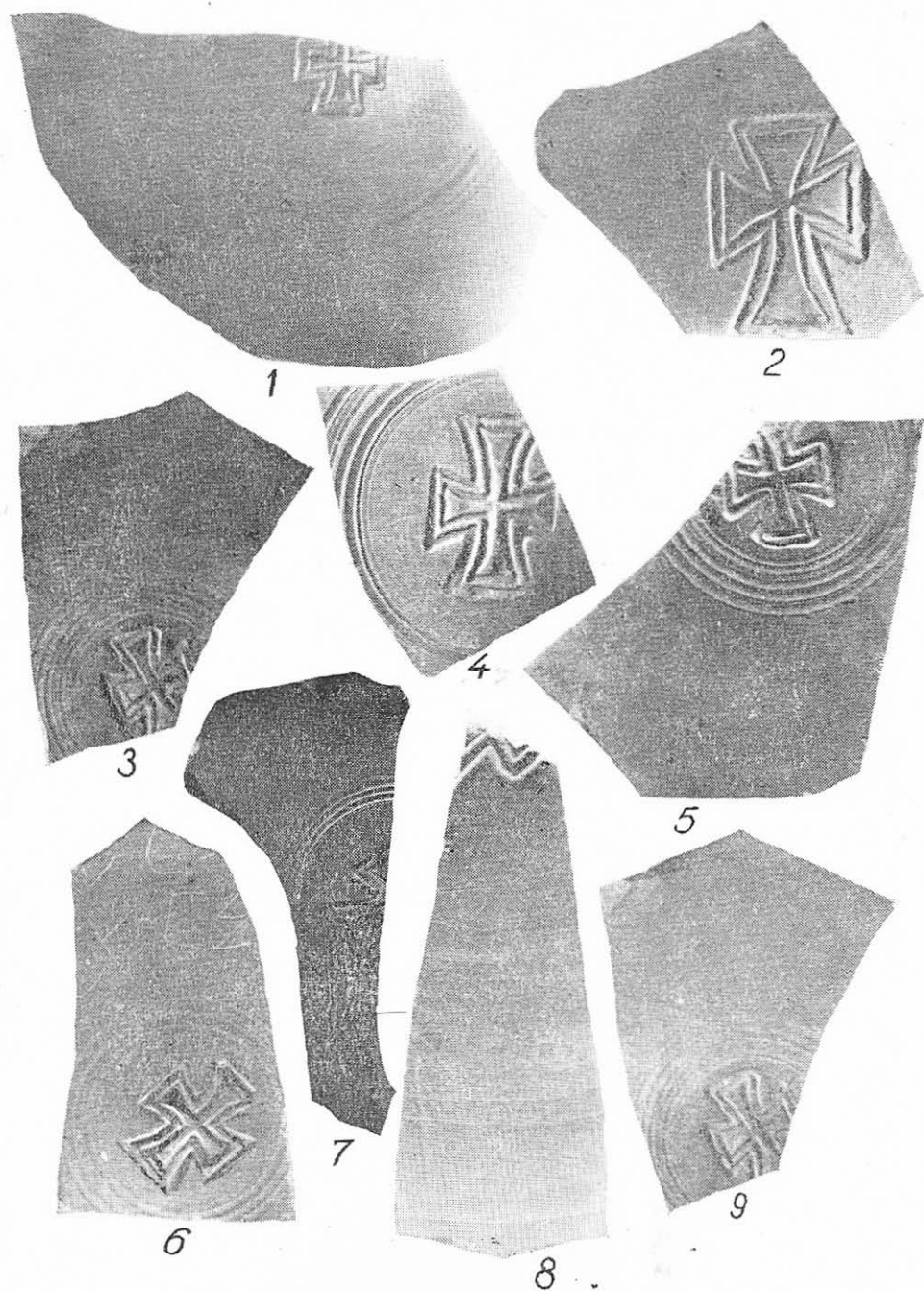

Fig. 24.

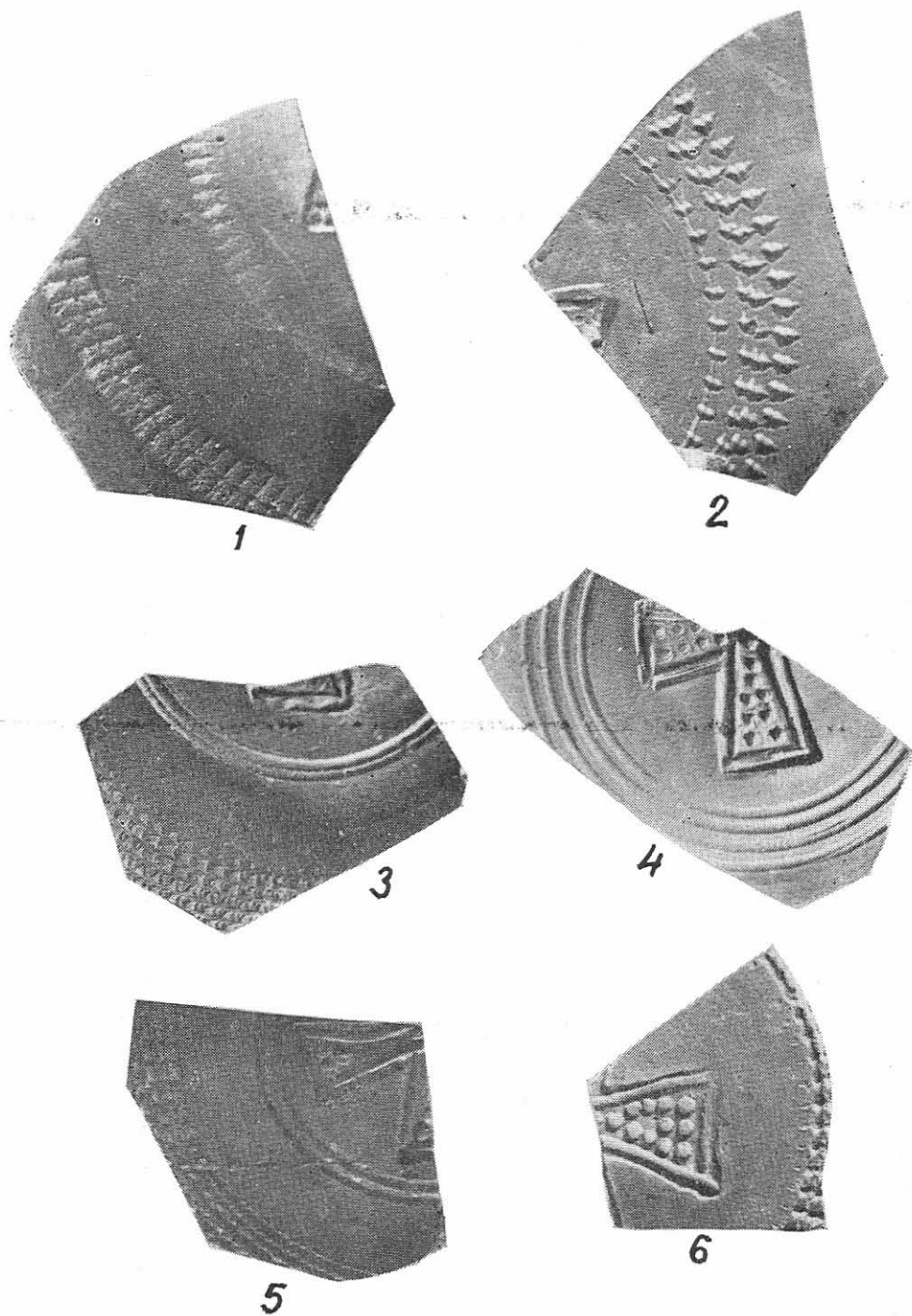

Fig. 25.

Ținem să amintim acum că ne-am însușit de asemenea datarea pe care o propune același J. W. Hayes din motive lesne de înțeles, legate de cercetarea arheologică executată la Edificiul roman cu mozaic.

Vom încerca să tragem câteva concluzii având în vedere numărul fragmentelor din fiecare grupă, fapt pentru care dăm tabelul de mai jos :

	Nr. fragmentelor	Procentaj %
grupă I-a	10	2,8
grupă a II-a	77	37,2
grupă a III-a	127	61,3

Procentajul ne indică difuzarea cantitativă a ceramicii cu decor șampilat. Este logic, că în regiunea noastră vasele cele mai timpurii au pătruns în număr mic. Acest număr sporește odată cu scurgerea timpului, când bineînțeles se lărgeste producția ceramicii cu decor șampilat, prin apariția de ateliere noi în Asia Mică, unde este indicat locul de origine ale acestei categorii ceramice¹¹⁹. Grupa a III-a a cărei pondere se ridică la 61,30% ne indică largă difuziune a categoriei ceramice în discuție. Legat tocmai de această grupă considerăm că pe lângă numărul mare de vase de lux ce provin din centrele Asiei Mici nu putem exclude posibilitatea de a se fi încercat producerea unor copii pe plan local. Prezentând mai sus fragmentele, în câteva locuri am remarcat pasta deosebită și deficiența decorului (vezi fig. 19/3 ; 20/2 ; 21/6). În cazurile amintite decorul nu a fost afectat de alți factori, ci așa a fost la origine. Este lesne de înțeles și foarte logic că un vas cu decorul în starea amintită nu mai părăsea locul de producție fiind un rebut, deci aducerea unui asemenea vas din altă parte cade de la sine.

În concluzie, nu excludem posibilitatea de a fi existat și în Tomis sau pe aproape un atelier care să producă ceramică romană cu decor șampilat de o calitate care în mare măsură depășea pe cea a fragmentelor de mai sus.

J. W. Hayes face legături între ceramica romană cu decor șampilat și cea de tip Çandarlı¹²⁰, mai ales în perioada timpurie. Nici unul din fragmentele noastre nu are în pastă urme de mică aurie, fapt ce ar indica legătura cu ceramica de tip Çandarlı. Cele spuse de noi nu trebuie înțelese ca o negare a opiniei lui J. W. Hayes ci că la Tomis, n-au ajuns vasele cele mai timpurii date, din grupa I-a.

Încheind, ținem să menționăm că viitoarele săpături din Tomis ce se vor face lângă Edificiul roman cu mozaic ar putea aduce date noi privind această categorie ceramică.

¹¹⁹ J. W. Hayes, indică Pergamul sau zonele imediat învecinate, lărgind apoi locul de producere al acestei categorii ceramice în regiunea nord-est egeeană și regiunea Dardanelor, *op. cit.*, p. 370—371.

¹²⁰ J. W. Hayes, *op. cit.*, p. 369.

CÉRAMIQUE ROMAINE A DÉCOR ESTAMPILLÉ DÉCOUVERTE À L'ÉDIFICE ROMAIN À MOSAÏQUE DE TOMI

Résumé

A la suite des fouilles archéologiques effectuées à l'Édifice à mosaïque de Tomi, on a récolté des matériaux céramiques impressionnants. L'auteur se propose d'en traiter une petite partie, notamment la céramique tardive à décor estampé.

Après avoir brièvement passé en revue les études antérieures concernant cette catégorie de céramique, lesquelles appartiennent aux auteurs K. Kübler, F. O. Waage, H. S. Robinson, Em. Popescu, J. W. Hayes, on passe à la présentation des matériaux divisés en trois grands groupes, ainsi :

Le premier en comprend la céramique romaine décorée de rameaux de palmier combinés avec de petits motifs subsidiaires. Les fragments céramiques de cet groupe sont datés entre 360—450.

Le deuxième groupe comprend les fragments estampés avec de petits animaux, motifs floraux, etc., disposés en bande concentrique. Au cadre de ce groupe il existe trois sous-groupes :

A — une bande de décor concentrique ayant parfois une croix au centre.

B — une ou deux bandes de motifs, entourées de cannelures.

C — une seule estampille au centre du vase, entourée de cannelures.

Les matériaux du IIe groupe sont spécifiques à la période 440—490.

Le troisième groupe réunit les fragments qui proviennent du fond des vases et où sont estampés des animaux plus grands, figures humaines, croix et croix monogrammatiques. A retenir que, en ce qui concerne le troisième groupe, l'estampille est appliquée une seule fois au centre du vase. La céramique de ce groupe est daté entre 470—580.

Par la suite, l'auteur présente les fragments encadrés au premier groupe, à partir de ceux décorés de feuilles de palmier (fig. 1), et de feuilles de fougère stylisées (fig. 1 et fig. 2.).

Sont présentés de suite les fragments appartenant au deuxième groupe. Les motifs décoratifs de ce groupe, trouvés sur les fragments de Tomi, sont les suivants : la palmette (fig. 3, 1—3, 5), le bourgeon de lotus (fig. 4, 1—7), l'amande stylisée (fig. 3, 4, 6—7), le rhombe aux volutes (fig. 5, 1—3), la lettre ornementée de volutes (fig. 5, 4—6), entrelax (fig. 5, 7, 8), chaîne de cercles (fig. 5, 9), rhombe et deux triangles (fig. 2, 6—7), le chiffre 8 ayant au-dessus une clé (fig. 6, 1—2), la semelle stylisée (fig. 6, 4—7), la croix placée au-dessus du rhombe (fig. 7, 1—4), lièvres (fig. 8, 1—5), chiens (fig. 9, 1—8), dauphins (fig. 10, 1—6), poussins (fig. 7, 5—8), cantharos (fig. 11, 1—3), paires de volutes (fig. 14, 5—6) ainsi que la croix grecque (fig. 15, 1—6).

Les fragments du IIIe groupe sont les plus nombreux, les animaux stampés y sont plus grands. Les motifs ornementaux du IIIe groupe sont : le lièvre (fi. 8, 6, 7), le cantharos (fig. 11, 4—8), le lion (fig. 12, 2—8), le cerf (fig. 13, 1—11), l'âne (fig. 16, 4—5), le taureau (fig. 16, 1—2), le paon (fig. 16, 5—9), les figures humaines (fig. 17, 1—5) et les croix simples ou monogrammatiques. Nous avons classifié les croix ainsi :

1. Croix monogrammatique de type grec à ligne double, avec A et Ω (fig. 18, 1).
2. Croix monogrammatique avec A et Ω, réduite à une seule ligne (fig. 19, 1—6).
3. Croix monogrammatique aux pendentifs sous la branche horizontale (fig. 21, 1—7).
4. Croix monogrammatique à quatre pendentifs (fig. 18, 5—6).
5. Croix grecque à doubles nervures et pendentifs (fig. 22, 1—4).

6. Croix à double contour (fig. 17, 7, 6 ; 22, 5—8 ; 23, 1—7).
7. Croix grecque à double contour (fig. 24, 1—9).
8. Croix grecque à décor pointillé (fig. 25, 1—6).
9. Croix à représentations de bijoux montés (fig. 19, 8).
10. Croix à quatre motifs circulaires autour des branches (fig. 20, 1—2, 4—6).
11. Croix à deux pendentifs sous la branche horizontale (fig. 19, 7).
12. Croix à contour rempli (fig. 20, 3, 7).
13. Croix aux branches fragmentées (fig. 18, 2).
14. Croix à branches doubles et à deux motifs circulaires (fig. 18, 4).
15. Croix monogrammatique à double ligne avec A et Ω (fig. 18, 3).

En conclusion, l'auteur se réfère à l'origine de la céramique tardive à décor estampé en la localisant en Asie Mineure.